

ኮሆል ጥሪ ሂሳብ
EDITORIAL

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ
ԵՒ
ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐԸ
1512-1715 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

(Պատմություն, Սխրագործություն, Արժեւորում)

ՊԱՏԳԱՄ ՄԸ

«Մեր ժողովուրդը ձգտում է վերականգնել, վերաբեռնել իր Ինֆնութիւնը: Երբ որոնում է իր հոգու արմատները, մեր պարտքն ենք համարում ցոյց տալ ճշմարիտ ֆանապարհը, որ կարող է մեզ բոլորիս տանել դէպի մեր իրաւ ազգային Ինֆնութեան ակունքները:

Մեր ժողովուրդը պետք է լաւ ֆանաչի Ինֆնիրեն, ուղիղ հասկանայ իր հարազատ ազգայինը, եւ սրբութեամբ պահպանի ամբողջ, անաղարտ եւ աննուագ ա՛յն ինչ որ ստեղծուել ու յօրինուել է դարերի ընթացքում մինչեւ մեր օրերը, եւ այդ ակունքների աւիւնով յագեցած, հոգու նոր թռիչքով ու թարմ ոյժերով, համամարդկայինը պայծառակերպելով ազգային ձեւերի մէջ, բեղմնաւորի իր նոր կեանքը եւ հարստացնի իր ազգային մշակոյթի գանձարանը...:

Հարկ է, որ մենք մեզ լաւ ֆանաչենք որպէս ազգային մշակոյթ կերտող ժողովուրդ, առանց անշուշտ անգիտանալու նրա պատմական զարգացման նախնական փուլերը»¹:

ՎԱԶԳԷՆ Ա.
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

1 Կոնդակ 14, Փետր., 1991, Թիւ՝ 1757, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

«Անմխտին համար մատեան մը անարժէք է,
իսկ իմաստուն մարդուն համար՝
այդ մատեանը աշխարհի գինն ունի»

(Յիշատակարան, 1391,
Երեւանի Մատենադարան,
ձեռագիր թիւ 2178)

Հոյակապ բան է ինքնաճանաչումը. ինքնաճանաչում՝ անձնական, ազգային, կրօնական եկեղեցական, ինչպէս նաեւ իմացական թէ նիւթական մշակոյթի մակարդակներու վրայ:

Ինքնաճանաչումը մեծ բարիք մըն է, երբ անկիւ խորացող ճանաչումի, շարունակական կազմաւորումի եւ տոկունութեան ընթացք մը ըլլայ:

Իրագործումներու եւ մանաւանդ պատմական, ազգային եւ մշակութային արժէքներու մասին անդրադարձումը կամ «յիշելու» արարքը՝ այդքան ալ պարզ ու դիւրին չի՝ թուիր: Միայն անուններու եւ թուականներու թուարկում չի՝ կրնար ըլլալ այդ մէկը: Կը խորհիմ թէ եւ անհատներու կամ խմբային աշխատանքները դիտելու, յիշելու, գնահատելու եւ արժեւորելու արարքը՝ համաճուլումը պէտք է ըլլայ հաւաքականին եւ անձնականին: Պատմական եւ անկիւնադարձային դէպքեր եւ դրուագներ մեզ կը մղեն ո՛չ միայն յիշելու, այլեւ մեր ինքնութիւնը տարբեր լուսարձակի տակ դիտելու եւ յայտնաբերելու անձնական թէ ազգային էութեան, ինքնութեան եւ հոգիին վերաբերող որոշ յատկանիշներ եւ արժանիքներ: Անկասկած, անոնցմէ մէկն է Հայկական Տպագրութեան եւ հրատարակչականի՝ ծնունդը, որ պայմաններու բերումով տեղի ունեցաւ ո՛չ թէ Հայրենիքէն ներս, այլ Հայրենիքէն հեռու, Իտալիոյ հիւսիս-արեւելեան անկիւնը գտնուող Վենետիկ-Venezia կոչուած քաղաքին մէջ: Կարկինս քիչ մը պիտի ընդլայնեմ, Հայկական տպագրութեան խորհուրդը զեւտեղելու Եւրոպական մշակոյթի տաղաւարին տակ:

Մարդս, ընդհանրապէս կեանքի պայմաններէն, չըջապատէն եւ հոսանքներէն մղուած, նոր յոյսեր, մտածելու եւ գործելու եղանակներ, տարածքներ եւ արժեւորումներ կը յայտնաբերէ՝ իր իսկ մարդկային եւ ազգային ինքնութեան հետ կապուած: Ասոր

իրը հետեւանք՝ մարդուս ներաշխարհէն բացուած գիտակցութեան, մտածումի, տեսիլքի եւ կամքի լուսարձակն է, որ կեանքին որակը եւ արժէքը կը ճշտէ: Այսպէս է որ մարդուս գիտակից կեցուածքը, մերձեցումը, վերաբերումը եւ արժեւորումները կը սահմանեն կեանքի եւ գաղափարական արարքներու իմաստը, արժէքը եւ կարեւորութիւնը:

Բայց լաւ գիտենք թէ՛ գրաւոր եւ հրատարակչական աշխատանքները անթիւ փորձանքներու կրնան հանդիպիլ, մինչեւ որ ճեղքեն մարդոց կուրուքեան, անտարբերութեան եւ անուշադրութեան պարիսպները: Գիտենք նաեւ, որ հազարումէկ պատճառներ կը միջամտեն՝ մինչեւ որ գիրք մը իր նուազագոյն նուիրագործումին արժանանայ: Միւս կողմէ, սակայն, Յակոբ Օշական կ'ոգեկոչէ գիրքը, ըսելով.՝ «Անոնք, որ գիրք մը կը տպեն՝ մեցուկ կը կապեն մեր հոգիին խորտակուած սիւներուն»²:

ԺԶ. դարուն է, որ Հայ Մշակութային կեանքին մէջ նշանակալից եղաւ Հայկական տպագրութեան սկիզբն ու զարգացումը: Եւրոպայի մէջ, ԺԵ. դարու վերջաւորութեան շատ արագ զարգացաւ տպագրութիւնը եւ իր արժանիքներով՝ չէր կրնար չգրաւել նաեւ Հայ միջին ու բարձր մտաւորականութեան եւ յատկապէս Հայ եկեղեցականին ուշադրութիւնը:

Տպագրական արուեստին գիւտը, որ տեղի ունեցաւ Գերմանիոյ մէջ (1440ին), մեծ եւ ընդհանուր յեղափոխութիւն մը ստեղծելու սահմանուած էր մարդկային ընդհանուր քաղաքական կրթութեան մէջ:

Տպագրութեան արուեստին արդիւնքը եւ օգուտներուն լուրը Եւրոպայէն հասեր էր Հայաստան: Հնարուած Գիւտը եւ անոր բարիքը հրապուրիչ եւ փափաքելի էր ազգին եւ մշակոյթին, սակայն այդ գիւտը մինչեւ Հայաստան փոխադրելը՝ քաղաքական եւ ընկերային մեծ դժուարութիւններ ունէր, մանաւանդ Լէնկ-Թիմուրեան կայսրութեան ստեղծումով (շուրջ 1370ին) եւ Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան վերջալոյսով (1375ին), երբ քաղաքական աղէտները, արշաւանքները, հալածանքները եւ ընկերային անկայուն կեանքին ընդհանուր վիճակը բացարձակապէս թոյլատու չէին մշակութային նոր նախաձեռնութիւններու:

Իսկ 1400-1600 թուականներուն Հայաստան իր ամէնէն խաւար դարերը ապրած էր թիւրքմէն ցեղերու արշաւանքներուն եւ թուրք-Պարսկական պատերազմներու հետեւանքներով.՝ աւեր, կե-

2 ՕՇԱԿԱՆ, Յ., *Երբ հիմքը կը կարդանք*, Պէյրութ 1983, 5:

դեքում... հետեւաբար ընկերային եւ մշակութային կեանքին համար դաժան պայմաններ: Այդ պատերազմները, քաղաքական եւ ընկերային դժուարութիւնները անհնար կը դարձնէին տպագրական արուեստին հիմնադրումը Հայաստանի մէջ, որքան ալ տըպագրական գիւտի նշանակութիւնը գրաւիչ թուէր: Ահա թէ ինչու՝ առաջին Հայ տպագրատունէն՝ 1512էն 259 տարիներ ետք, 1771 թուականին միայն, Հայաստանը ունեցաւ իր առաջին տըպարանը՝ Վաղարշապատ-Սուրբ Էջմիածինի մէջ: Հայաստանի վիճակը կը տարբերէր Եւրոպայէն:

Հայաստան չփոմի մէջ էր Եւրոպայի հետ: Այդ չփոմը կը կատարուէր ո՛չ միայն Հայ վաճառականներու միջոցով, այլ նաեւ Եւրոպայի զանազան երկիրներու մէջ հաստատուած մեծ կամ փոքր Հայկական համայնքներու:

Հետեւաբար, երբ մտածելն անգամ անհնարին էր Հայաստանի մէջ տպարան հիմնելու մասին, ուրիշ ելք չկար՝ եթէ ոչ աչքերը դարձնել Եւրոպայի, օգտուելու համար անոր ընծայած հնարաւորութիւններէն: Այս տեսակէտով Հայ եկեղեցականները, որոնք միշտ ալ դեր ունեցած են Հայ մտաւոր, մշակութային, ընկերային, եւ քաղաքական կեանքին մէջ, իրենց նպաստը բերին նաեւ Հայկական տպագրութեան մէջ, որոնց առաջին ներկայացուցիչը կրնանք նկատել Սիսի Ագարիա Ա. Կաթողիկոս Զուղայեցին, որ Շաբաթ, Ապրիլ 10, 1585 թուակիր նամակով մը՝ յարաբերութեան մէջ կը մտնէր Հռոմի Գրիգոր ԺԳ. Պապին հետ, ա՛յլ նիւթերու կողքին խնդրելով նաեւ Պապին օժանդակութիւնը Հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան իրագործումին համար³:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին, այս ձեւով, Եւրոպայի մէջ տպագրական գիւտէն հազիւ 130 տարիներ անցած՝ արդէն իսկ հետաքրքրութիւն կը ցուցաբերէր տպագրական արհեստին հանդէպ:

Հայ Եկեղեցականը եւ աշխարհականը, համոզուած ըլլալով, որ մարդիկ կը մահանան, բայց գիրքը՝ ոչ, ոգեւին լծուեցան տպագրական – հրատարակչական աշխատանքին: Այդ դարաշրջաններուն գիրքեր տպագրել՝ կը նշանակէր պաշար հայթաթել ժողովուրդին, միշտ կեդրոնացումը սեւեռելով ժողովուրդին հո-

3 ԿԻԻԼԵՍԷՐԵԱՆ, Բ., Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անքիլիաս 1939, 166-168 եւ յատկապէս 177: ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Մ., Ազգապատում, Խո. Բ., Բ. Գիրք, Պէյրութ 1960, 2281, Թիւ 1576:

գեւոր, մտաւոր, ուսումնական եւ մշակութային բարգաւաճումին եւ որակին:

Տպագրութեան գիւտին գլխաւոր շարժառիթը մեր մէջ նոյնը եղաւ, ինչ որ Եւրոպացիներու մօտ: Մագաղաթէ եւ թուղթէ ձեռագիր մատեանները կը մաշէին ու պիտի մաշէին. ձեռագիրներու նիւթական բազմացումը հետզհետէ կը դժուարէր եւ կը նուազէր: Ասոնց բնական հետեւանքն էր՝ ձեռագիր մատեաններու պատրաստութեան նիւթական բարձր գինը, ընդօրինակող վարպետներուն սակաւութիւնը կամ ձեռագիր մատեաններու դիւրամատչելի չըլլալը: Ասոնց կողքին կար Հայ Եկեղեցին, որուն համար Սբ. Գրային, կրօնական, եկեղեցական, վարդապետական ու ծիսական գիրքերու գոյութիւնը առօրեայ անհրաժեշտութիւն մըն էր: Ասիկա՝ եղած է տպագրական գիւտին եւ օգտագործման առաջին եւ հիմնական պատճառը: Նկատի ունենալ, որ Կիւթենպէրկի տպագրական գիւտին առաջին իրագործումն ալ եղած էր Աստուածաշունչի տպագրութիւնը (1450-1455):

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՅԱԿՈԲ ՄԵՂԱՊԱՐՏ

(Վենետիկ, 1512-1513)

Յակոբ Մեղապարտ կոչուած անձը՝ մէկն է այն Հայ տեսլապաշտ անհատներէն, որ իր ժամանակաշրջանին յատուկ ջերմ կրօնասիրութեամբ եւ լուսամիտ համոզումով շրջադարձ ստեղծեց մշակութային մեր պատմութեան մէջ, Հայերէն առաջին գիրքը տպագրելով 1512 թուականին, Վենետիկ քաղաքին մէջ, իտալիա:

Յակոբ Մեղապարտի անձի մասին չունինք մանրամասն տեղեկութիւններ: Ան, շատ հաւանաբար, եղած է եկեղեցական եւ ո՛չ վաճառական⁴:

1498ին Յ. Մեղապարտ Վենետիկի մէջ գործակցած է իտալացի Դեմոկրիտո Թերրաչինայի հետ՝ Հայերէն գիրքեր տպելու նպատակով, սակայն գործակցութիւնը կը ձախողի զանազան պատճառներով: Ապա վենետիկցի գրածուիչ վարպետներուն մօտ՝

4 ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Ռ., Հայ Գրքի Պատմութիւն, հտ. Ա., Երեւան 1977, 118 եւ 127:

իր գծադրութիւններով պատրաստել տուած է Հայերէն տպագրատառեր եւ զարդադրեր: Ձեռք բերած է տպագրութեան համար հարկ եղած գործիքներ եւ 1512ին, Վենետիկի մէջ հրատարակած է իր առաջին գիրքը եւ ապա նաեւ չորս այլ հատորներ:

Նոյն շրջանին Գերմանացիներ, Ֆրանսացիներ, Յոյներ, Հրեաներ եւ Սերպեր՝ Վենետիկի մէջ ունէին արդէն իրենց տպարանները: Հետեւեալը զարմանալի չէ, որ Հայերն ալ հոն իրագործէին իրենց առաջին տպագրութիւնները, մանաւանդ որ քաղաքին մէջ Հայկական գաղութ մըն ալ կար, առաւելաբար կազմուած Հայ վաճառականներէ (մեծ մասով Ջուդայեցիներ): Կար, անշուշտ, Կիլիկեան Հայաստանի եւ Վենետիկի Հանրապետութեան միջեւ ստեղծուած վաճառականական ուժեղ յարաբերութիւնը, որ գոյութիւն ունէր ծովային ճամբով՝ Վենետիկէն դէպի Կիլիկիոյ Այսաի նաւահանգիստը եւ փոխադարձաբար: Հայերու առաջին առեւտրական յարաբերութիւնները Վենետիկի մէջ կ'երթան մինչեւ Կիլիկեան Թագաւորութեան տարիները⁵:

Յակոբ Մեղապարտ Վենետիկի մէջ տպագրական գործով զբաղած է 1510ական թուականներուն: Պատահական չէր ուրեմն, որ Յակոբ Մեղապարտ ընտրած էր այդ քաղաքը: Գերմանիոյ մէջ ծնունդ առած տպագրական արհեստի ծնունդէն անմիջապէս ետք, շուրջ 1465ին, այդ արհեստը անցեր էր Իտալիա: 1400ի վերջերուն՝ Վենետիկ քաղաքը դարձեր էր արդէն Եւրոպական տպագրութեան մեծագոյն կեդրոնը: Պատմական փաստեր կան, որ այդ փոքր քաղաքին մէջ՝ շուրջ 250 տպարան կը գործէր ԺԶ դարուն սկիզբները: Յակոբ Մեղապարտի ուշադրութենէն չէր վրիպած ուրիշ կարեւոր իրականութիւն մը եւս.- Վենետիկ, ազատ ըլլալով Հռոմի Եկեղեցական Իշխանութեան հսկողութենէն՝ չէր ենթարկուեր անոր կրօնական կամ եկեղեցական հաւատաքննութեան (գրաքննութեան):

Պէտք է յիշել նաեւ, որ Վենետիկի Հարապետութեան մէջ եղած են նաեւ Հայ անուանի գործիչներ⁶:

5 Հայ եւ վենետիկեան քաղաքական եւ վաճառականական փոխյարաբերութիւններու մասին, յատկապէս ԺԳ.-ԺԸ դարերուն, տես՝ Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հայ վեմետ, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1896 կամ նոյն հատորին իտալերէնը՝ *L'Armeno-Veneto*, S. Lazzaro, Venezia 1893:

6 Նոյն:

Այսպէս, ԺԶ. դարուն, Վենետիկը եղաւ ո՛չ միայն Հայ Տ-պագրութեան ծննդավայրը, այլեւ իսկական օրրանը: Մինչեւ ԺԸ. դար գրեթէ Վենետիկ քաղաքն էր Հայ տպագիր գիրքերու գըլ-խաւոր մատակարարը, որովհետեւ այդ ժամանակաշրջանին ամէնէն շատ Հայերէն գիրքեր այդ քաղաքին մէջ տպագրուած են:

1513ին Վենետիկի Հասարակապետութեան (Repubblica Veneta) կողմէ վճիռ մը կը հրապարակուի, որուն համաձայն կ'արգիւրուի Հայերէն գիրքի տպագրութիւնը: Այս է պատճառը, որ Յակոբ Մեղապարտի տպարանը ունեցած է միայն տարուան մը կեանք՝ տպագրելով միայն հինգ գիրքեր:-

1.- «Ուրբաքագիրք», 2.- «Պատարագատետր», 3.- «Աղբարք», 4.- «Պարգատումար», 5.- «Տաղարան»:

Յիշատակարան մը ունի միայն «Պատարագատետր»ը, ուր Յակոբ ինքզինքը խոնարհաբար կը կոչէ «Մեղապարտ» եւ անկէ ետք մեր մշակութային գրականութեան մէջ ան կը ճանչցուի «Յակոբ Մեղապարտ» անունով: Այդ յիշատակարանը կ'ըսէ.- «Գրեցաւ ար. Տառս ի Զկի ի ա(ստուա)ծապահ քաղաքս ի Վէնէթ, որ է Վենետիկ Ֆրանկստեան ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին. Ով որ կարդայք մեղաք թողութի(ւն) ին(դ)րեցէք Ա(ստուծոյ)»⁷:

Հինգ հատորներուն մէջ գործածուած տառերը բաւականին մեծ են, ձեռագրական տառերու նման, իսկ գիրքերու արտաքինը կը նմանի Հայ դասական ձեռագիրներու:

Անցեալին, սովորաբար ամէն մէկ տառ կ'ունենար մէկ կաղապար, որուն վրայէն կը թափէին հարիւրաւոր տառեր տպագրութեան համար: Նկատելի է, որ Մեղապարտի գործածած միեւնոյն տառը ունի զանազան ձեւեր, նշան՝ թէ անոնք ձուլուած չեն միեւնոյն մալր կաղապարէն: Շատ հաւանաբար Յ. Մեղապարտ գիտակցաբար այս կերպով գործած է՝ իր տպած գիրքերը աւելի նման դարձնելու համար Հայկական ձեռագիր մատեաններուն:

Մեղապարտի տպագրած գիրքերու վերջաւորութեան դրոշմուած է խաչաձեւ տպագրական կնքադրոշմ կամ տպարանանիշ մը, լատինական չորս տառերով D.I.Z.A.: Այս տառերուն նշանակութիւնը կը մնայ տակաւին անծանօթ, սակայն ամէնէն հաւանականը կը թուի ըլլալ բանասէր Կարապետ Բասմաճեանինը:- D.

7 Ուրբաքագիրք եւ Տաղարան, (մմահանութիւն), Ս. Ղազար, Վենետիկ 1975, Ժա., Յառաջարկ Բարգէն Զուգարգեանի:



10-2021

– Dei servus (*Աստուծոյ ծառայ*), I. – Iacobus (*Յակոբ*), Z. – Zannix (*Մաննիեան կամ Ճաննիեան, այսինքն՝ Յովհաննիսեան*), A. – Armenus (*Հայ*)⁸:

1. Ուրբաթագիրք – Հայերէն առաջին տպագրուած գիրքն է (1512ին): Ժողովածու մըն է, որ կը պարունակէ բժշկութեան կամ արքայաբնութի աղօթքներ՝ հիւանդութիւններու, փորձանքներու եւ չար աչքի դէմ, դիւահալածութեան վերաբերող բանաձեւեր, օձի խայթուածքի մասին գրութիւն մը, եւայլն, որոնց յատուկ էին Հայ վաճառականներու աշխարհին, որոնց համար կը թուի ըլլալ այս հրատարակութիւնը: Ուրբաթագիրքին մէջ միախառնուած են Քրիստոնէական հաւատք եւ ժողովրդային աւելորդապաշտութիւններ: Գիրքը կը ցոլացնէ այդ ժամականաշրջանի Հայուն ընկերային մտածելակերպը եւ ճաշակը: Գիրքը կը սկսի հետեւեալ բառերով. «Ուրբաթ օր կամ Չորեքշաբթի տանին հիւանդն ի դուռն եկեղեցոյն», եւ այս նախադասութեան առաջին բառին համար այդ գիրքը կոչուած է Ուրբաթագիրք⁹:

2. Պատարագատետր – Սբ. Պատարագի ընթացքին եկեղեցականին կատարած աղօթքներու գիրքն է:

3. Աղթարք – Բժշկութեան վերաբերող գիրք մըն է, ուր կան դեղերու բաղադրաչափեր եւ դեղերու բաղադրութեան բացատրութիւններ: Գիրքը կը պարունակէ նաեւ աստղագուշակութիւն, երազներու գուշակութիւններ: Աղթարքը միջնադարեան հաւատալիքներու եւ ժողովրդական սնոտիապաշտութեան հաւաքածոյ մըն է¹⁰:

8 Բաւմանեանի կարծիքը տե՛ս ի Արմենիա, 1912, քիւ 39: ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Ռ., Հայկական Տպագրութիւն, տե՛ս Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Խո. Դ., ԺԴ-ԺԸ. դարեր, Երեւան 1972, 610:

9 KEVORKIAN, R. H., *Catalogue des «Incunables» Arméniens ou Chronique de l'imprimerie Arménienne*, Genève 1986, 24, թիւ 1: Roma-Armenia, *Catalogo mostra Città del Vaticano*, MUTAFIAN, C., (a cura di), Edizioni De Luca, Roma 1999, 256-257 եւ 260-261: ՈՍԿԱՆԵԱՆ, Ն. – ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ, Ք. – ՍԱՎԱԼԵԱՆ, Ա., Հայ Գիրքը 1512-1800, Երեւան 1988, 1: Ուրբաթագիրքը թարգմանուած է արեւելահայերէնի եւ տպուած Երեւան, 2012, թարգմանիչ Լուսինէ Աւետիսեան: ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Ռ., Յակոբ Մեղապարտ, ի Հայ Մշակոյթի Նշանաւոր Գործիչները, Ե.-ԺԸ. դարեր, Երեւան 1976, 458-468:

10 KEVORKIAN, R. H., *Catalogue des «Incunables» Arméniens ou Chronique de l'imprimerie Arménienne*, Genève 1986, 24, n.2.



ՈՒՐԲԱԹԱԳԻՐԲ, Յակոբ Մեղապարտ, Վենետիկ 1512

4. Պարզատումար - Այսօրուան եզրով կը նշանակէ եկեղեցական օրացոյց (calendar): Պատրաստուած է երեսունվեց տարիներու համար, սկսեալ 1512 թուականէն: Ունի երկրորդ բաժին մը՝ նման Աղթարքին:

5. Տաղարան - Հաւաքածոյ մըն է, որ կը պարունակէ միջնադարեան Հայ անուանի հեղինակներու տաղերը:

Պատմութիւնը մեզի չէ հաղորդած թէ այս հինգ հրատարակութիւնները քանի տպաքանակ ունեցած են: Շատ հաւանաբար 300-400 օրինակ:

Այսպիսի գիրքերու հանրամատչելի բնոյթը հետեւանք էր այն պահանջին, որ կը ներկայացնէին Հայ առեւտրական եւ արհեստաւորական խաւերը թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Հայ գաղթավայրերու մէջ: Այսպիսի բովանդակութեամբ գիրքեր կը բաւարարէին անոնց առօրեայ կեանքին հետաքրքրութիւնները եւ պահանջները:

Այսօր, 1512-1513ի Մեղապարտի հրատարակութիւնները հազուագիւտ են եւ շատ յարգի: Ունին զարդախորաններ, զարդա-

գրեր եւ լուսանցազարդեր, բոլորն ալ գուտ Հայկական հին ձեռագրական զարդարուեստի հետեւողութեամբ եւ տպագրուած են երկդոյն՝ սեւ ու կարմիր մեկնով:

Մինչեւ 1700ական թուականները, Հայկական Տպագրութիւնը կիրարկած է փայտափորագիր Տառեր եւ Սկզբնատառեր, Ծաղկատառեր (ծաղկանման տառեր), թռչնազրեր (թռչնանման տառեր), Կենդանատառեր, Գլխազարդեր կամ խորաններ, Լուսանցազարդեր եւ Փայտափոր նկարատախտակներ:



Տալարան, 1513

Այդ ժամանակաշրջանին՝ Փայտափորագրական Արուեստը բարձր մասնագիտութիւն դարձած էր¹¹:

Փայտեայ փորագրական տառերը, 1600-1700 թուականներուն, մաս մը շատ հաւանաբար՝ վեներիկ հասած են Ամսդերտամէն: Մաս մըն ալ փորագրուած ու պատրաստուած են վեներտիկ՝ իտալացի փորագրիչներու կողմէ: Ընդհանրապէս փայտեայ փորագրանկարները յատուկ են ԺԷ.-ԺԸ. դարերուն, իսկ մետաղեայ կամ պղնձափոր փորագրանկարները՝ ԺԸ. դարուն:

«Յակոբ Մեղապարտի շնորհիւ, կը գրէ Հայկական Տպագրութեան մասնագէտներէն մէկը, Հայերէնը իր դրացի լեզուներէն առաջինը դարձաւ իբր տպագրութեան լեզու, իսկ մերձարեւելեան բոլոր լեզուներէն առաջնութիւնը զիջեց միայն Եբրայերէնին»¹²:

11 ՔԻԻՐՏԵԱՆ, Յ., Փայտափորագրչական Մանրանկարչութիւնը եւ Հայ Մանրանկարիչներ Հայ Տպագրութեան մէջ, Ի Բագմալեյ, 1937, թիւ 10-12:

12 ԻՇԽԱՆՆԱՆ, Ռ., Հայկական Տպագրութիւն, Ի Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հտ. Դ., Երեւան 1972, 609: Յ. Մեղապարտի տպագրութիւններու մասին տե՛ս Հայ Գիրքը 1512-1800, նշ. աշխ., 1-7: Armeni, Ebrei, Greci stampatori a Venezia (– Հայեր, Հրեաներ, Յոյներ՝ տպագրիչներ վեներիկի մէջ), Սր. Ղազար, վեներիկ 1989, 23-25: SIVAZLIYAN, B., La Nascita dei primi libri a stampa Armeni (Հայկական Տպագիր Գիրքերու Մուտքը), տե՛ս Gli Armeni in Italia (Հայերը Իտալիոյ մէջ), De Luca Edizioni d'Arte, 1990, 94-95:



Սասունի յաստի Աւրչնութեան
Յատաղայճայնութի վերջին Հրեեցուն
տալ յաւանցնութեն վասն վէս
պիանոսի և տիտոսի եղելոյ:

Երբեւ զիրարիեւծ իսրայել
ի. և յբ ուղիղեն սրտիւք:
Բայց զի փոքրմի և սասանեալի
ն ոտք սակաւիկ մի և գայթազ զեա
լեին գնացք իմ:

Տախանճեցայես ընդանաւրեն

Գիրք ՍԱՂՄՈՍԱՑ ԴԱԽԹԻ, Արգաթ Դպիր, Հոռմ 1565

Հանրագիտարան, Ա., Երևան, 1974, 18: ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, Հ. Ս., Հայ Տպագ-
րութիւնը և Հոռմ (ԺԷ. դար), Ս. Ղազար, Վենետիկ 1989:

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ ԱՐԳԱՐԵԱՆ ԹՈՔԱԹՅՈՒՆ (1565, Հոռմ)

Ծնած է չուրջ 1550 թուականներուն: Զաւակն է վերի Աբգար Դպիր Թոքաթեցիին կամ Եւդոկիացիին: Եղած է Սարկաւազ, տպագրիչ եւ կրօնական գործիչ: Հօրը հետ մեկնած է Հռոմ (1562ին) եւ ապրած է հոն, հասնելով բարձր դիրքի: Պաշտօնավարած է Վատիկանի չրջանակէն ներս: 1579ին յաջողած է Գրիգոր ԺԳ. Պապէն հրաման ստանալ՝ ձուլել տալու Հայկական տպագրական տառեր եւ նոյն տարին տպած է Հայերէն էջ մը՝ «Յայտարարութիւն» վերնագրով:

Սուլթանշահ Հռոմի մէջ գործակցած է Յովհաննէս Քհնյ. Տերգնցիի եւ անոր որդի՝ Խաչատուրի հետ, եւ 1584ին, Dominici Basea-ի տպարանին մէջ, տպագրած են «Տօմար Գրիգորեան Յաւիտեմական» գիրքը եւ «Դաւանութիւն Ուղղափառութեան» տետրակը: 1586 թուականին Սուլթանշահ հրատարակած է նաեւ հատուածներ Հայկական Ծիսարանէն՝ Մաշտոցէն¹⁴:



ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՀՆՅ. ՏԵՐԶՆՅՈՒՆ

Տէր Յովհաննէս Տերգնցի ծնած է չուրջ 1540 թուականին եւ գործունէութիւն ցուցաբերած է Հռոմ: Հռոմէն անցնելով Վենետիկ՝ տպագրական նոր տառերով հոն տպած է «Սողմոսարան» մը ձիովան Ալբերթիի տպարանին մէջ: Գիրքի յիշատակարանին մէջ կը թուէ այն ծանր դժուարութիւնները, որ տպագրիչ մը կրնար ունենալ Իտալիոյ մէջ: Ան մինչեւ իսկ բանտարկութեան կրթարկուած է Եկեղեցական Իշխանութեան կողմէ: Այդ կալանեթէն ետք է, որ անցած է Վենետիկ եւ 1587ին տպած է «Սաղմոսարան»ը:

Տէր Յովհաննէս Տերգնցիով կը փակուի ԺԶ. դարու տպագրութեան պատմութիւնը, որու ընթացքին, թէեւ չտպագրուե-

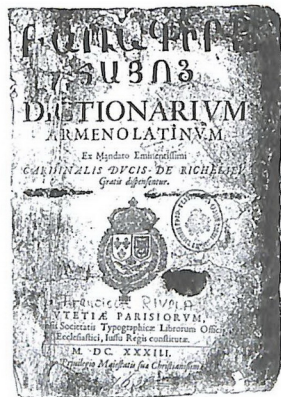
14 ԼԵՒՈՆԵԱՆ, Գ., Հայ Գիրքը եւ Տպագրական Արուեստը, Երևան 1946, 75-78: Հայկական Հանրագիտարան, ԺԱ., Երևան 1985, 185:

ցան բազմաթիվ հատորներ, սակայն ամրացաւ Հայկական Տպագրութեան հիմը¹⁵:

ԼՎՈՎ-ՄԻԼԱՆՕ-ՓԱՐԻԶ (1616-1634)

Լվով (Լեհաստան).– 1616 թուին, Լվովի մէջ տպարան մը կը հիմնուի Յովհաննէս Երէց Քարմատանէնց անունով եկեղեցականի մը կողմէ: Կը տպուի «Սաղմոս» կամ Սաղմոսարան մը, շատ հազուադիւր: Սաղմոսարանը ունի 478 էջ: Տպագրութիւնը մեծ դժուարութեամբ տեւած է շուրջ տարի մը: Նոյն տարին (1616ին) տպագրուած է «Բժշկարան» մը, դարձեալ Յովհաննէս Երէցի տպարանէն: Իսկ 1618ին նոյն տպարանէն հրատարակուած է «Աղօթագիրք» մը՝ Հայատառ Ղփչաղերէն¹⁶:

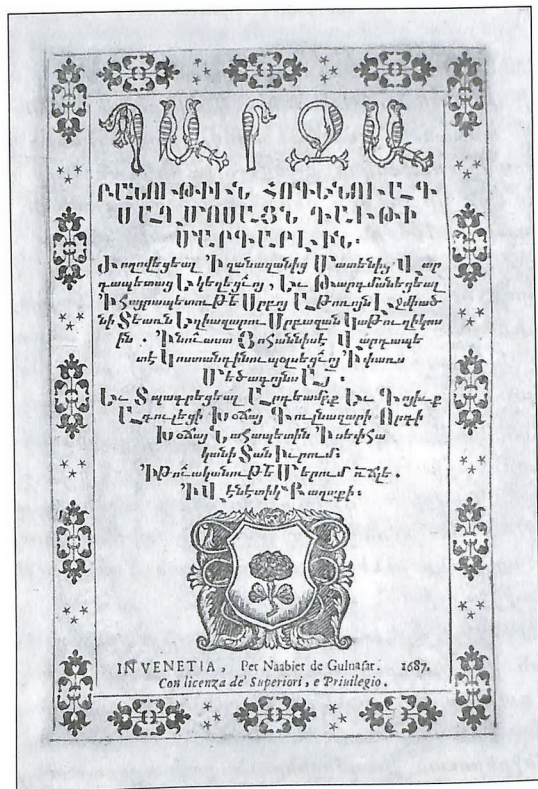
Միլանօ (Իտալիա).– 1621ին, Միլանօ քաղաքի Ամբրոսեան Վարժարանի տպարանին մէջ տպագրուած է եկեղեցական Ֆրանչիսքօ Ռիվոլայի Հայերէն-Լատիններէն «Բառգիրք Հայոց» անունով (Dictionarium Armeno-Latinum): Ասոր Բ. տպագրութիւնը կատարուած է 1633ին, Փարիզի մէջ (Տպագրական Եկեղեցական Կոմիտէ), իսկ 1624ին, Միլանոյի մէջ, նոյն հեղինակին՝ Ֆր. Ռիվոլայի Լատիններէն եւ Հայերէն պատրաստուած «Grammaticae Armenae»՝ Հայերէն Լեզուի Քերականութիւն աշխատութիւնը, դարձեալ Ամբրոսեան տպարանէն¹⁷:



Փարիզ (Ֆրանսա).– 1634ին Փարիզի մէջ տպուած կը գրուենք Պետրոս Պօղոս Քահանայի մը «Առաւել Պարզաբանութիւն»

- 15 ԼԵՒՈՆԵԱՆ, Գ., Հայ Գիրքը եւ Տպագրական Արուեստը, Եջ. աշխ., 75-78: Հայկական Համրագիտարան, Զ., Երեւան 1980, 566:
- 16 ԼԵՒՈՆԵԱՆ, Գ., Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը, Եջ. աշխ., 82-83: ԶԱՐԲԶԱՆԱԼԵԱՆ, Հ. Գ., Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան, Ս. Ղազար, Վեներտիկ 1895, 63: ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Ռ., Հայկական Տպագրութիւն, ի Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Գ., Երեւան 1972, 612-613: Հայ Գիրքը 1512-1800, Եջ. աշխ., 16-17:
- 17 ԼԵՒՈՆԵԱՆ, Գ., Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը, Եջ. աշխ., 83-85: Հայ Գիրքը 1512-1800, Եջ. աշխ., 17 եւ 21:

մեկնութիւնը: Այս մէկը երկրորդ «աշխարհաբար» գիրքն է՝ 1675ին Մարտիրիա տպագրուած «Արիեստ Համարողութեան» գիրքէն ետք²⁰: Յովհաննէս Վրդ. Հոլով (1635-1691) հեղինակած է գիրքեր եւ զբաղած է լեզուական, քերականական եւ թարգմանական աշխատանքներով: Եղած է կրօնական գործիչ: Հայոց մէջ զբաղած է Լատին եկեղեցւոյ տարածման գործով²¹:



ՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԶՈԳԵՆՈՒՆ ԳԵՆԱԹԻ ՍՄԻՐՈՍԼՅՆ ԳԵՆԱԹԻ,
Նահապետ Ագուլեցի, տպ. Նահապետ Գուլնագարի, Վենետիկ 1686

- 20 ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, Հ. Ս., Մարտիրիոյ Հայկական Տպարանը, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1986:
- 21 ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ, Հ. Գ., Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան, Եջ. աշխ., 140-142: Հայկական Հանրագիտարան, հտ. Զ., Երեւան 1980, 563: ԼԵՕ, Հայոց Պատմութիւն, Գ., Գիրք Ա., Երեւան 1969, 454-456:

Վենետիկի մէջ իտալացի տպագրիչներ ալ ձեռնարկած են տպագրելու Հայկական գիրքեր՝ մեկենասութեամբ մեծահարուստ Հայ վաճառականներու: Այսպէս, օրինակ, յիշուած Յովհաննէս Անկիւրացիին իր գոյգ գիրքերը տպած է Ճովաննի Բովիս կոչուած տպարանին մէջ, իսկ «Յիսուս Որդի»ն եւ «Խորհրդատետր»ը տպած է Ճաքոմո Մորեթթի կոչուած տպարանին մէջ՝ 1686ին:

1695էն սկսեալ, Վենետիկի մէջ կը գործէ յատկապէս Անտոն Պորթոլի Իտալացիի տպարանը, որ շուրջ հարիւր տարի անընդհատ տպագրած է Հայերէն գիրքեր: Յաջորդաբար իր մօտ գիրքեր պիտի տպէ նաեւ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին: Աւելի ուշ, 1789ին, Պորթոլիի տպարանին իրաւունքները անցած են Մխիթարեաններուն եւ այդ թուականին Մխիթարեանները ունեցած են իրենց սեփական տպարանը՝ Սբ. Ղազար կղզիի վրայ (Մայրավանքէն ներս):

Անտոն Պորթոլի, որ 1695էն մինչեւ 1718 թուականը Վենետիկ քաղաքին մէջ մենաշնորհ ունէր Հայկական բոլոր գիրքերու տպագրութեան, տեսնելով Պաշօ կոչուած տպարանին յաջողութիւնը եւ միաժամանակ իր վնասը, կը գիմէ քաղաքական ատեանի եւ 1719ի Նոյեմբեր 4ին կը յաջողի Վենետիկի Հասարակապետութենէն յատուկ հրամանագիր մը ստանալ, սեփական մենաշնորհ դարձնելով Վենետիկի Հայկական գիրքերը:

Այս հրամանագիրով, գոնէ տասը տարի (մինչեւ 1729), Անտոն Պորթոլի կը պահէ այդ մենաշնորհը եւ այդ տասը տարիներու ընթացքին՝ Վենետիկ տպագրուած Հայերէն բոլոր գիրքերը լոյս տեսած են Անտոն Պորթոլիի տպարանէն:

Իսկ Յակոբ Մեղապարտի օրերուն, Վենետիկի մէջ տպագրական գործը մենաշնորհն էր Terracina կոչուած իտալացի ընտանիքին:

Կ'արժէ անգամ մը եւս ընդգծել, որ Հայկական Տպագրութիւնը եւ Հայկական Տպարանները իրենց առաջին խոյանքը իրազործած են օտար երկիրներու մէջ: Միչեւ 1700 թուականը Հայկական տպագրութիւններ իրազործուած են Վենետիկ, Կ. Պոլիս, Կական տպագրութիւններ իրազործուած են Վենետիկ, Կ. Պոլիս, Հռոմ, Լիով (Լեհաստան) Փարիզ, Միլանօ եւ Լիվորնօ (Իտալիա), Ամստերտամ (Հոլանտա), Մարսիլիա (Ֆրանսա), եւայլն: Այս քաղաքներուն մէջ Հաստատուած տպարանները հայատառ գիրքեր դաքներուն մէջ Հաստատուած տպարանները հայատառ գիրքեր մատակարարած են ո՛չ միայն տեղի Հայութեան, այլ նաեւ Համատակարարած են ո՛չ միայն տեղի Հայութեան, այլ նաեւ Համատանի ու հայաշատ միւս կեդրոններուն: Մասնագէտներու համաձայն, 1512էն մինչեւ 1695 թուականները, շուրջ 208 Հայերէն

Հրատարակութիւններ կատարուած են: Հրատարակութիւններ, որոնք նպաստած են Հայ ժողովուրդի հոգեւոր ու մտաւոր մտքի զարգացման եւ տարածման:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀՌՈՄԻ ՄԷՁ
(1603-1690)

Ժէ. դարուն Հատին Եկեղեցին («Հռոմի Եկեղեցին») կը ջանար Արեւելեան Եկեղեցիները միացնել իր հօտին՝ ներառեալ Հայ Առաքելական Եկեղեցին: Այս նպատակով բազմաթիւ Հայերէն գիրքեր տպագրեցին Հռոմի մէջ, որպէսզի լատին-կաթոլիկ եկեղեցականներ կարենան Հայ Լեզուն սորվիլ եւ ծանօթանան Հայ Եկեղեցոյ դաւանութեան, ծէսին եւ կրօնական աւանդութիւններուն, որպէսզի կարելի ըլլար դիւրացնել անոնց քարոզչական ծրագիրը:

Հռոմի Ուրբանեան կամ Փրոփականտա (Sacra Congregationis De Propaganda Fide = Հաւատքի Տարածման Սուրբ Ժողով) կոչուած եկեղեցական Դպրանոցներուն մէջ պիտի ընդունուէին նաեւ Հայ ուսանողներ, որպէսզի ուսանին Հռոմէադաւան վարդապետութիւնը եւ քահանայ ձեռնադրուելով՝ քարոզութեան նպատակով ուղարկուէին Հայաստան²²:

Այս նպատակով, յիշուած երկու Դպրանոցներու տպարաններուն մէջ, տպագրուած գիրքերու մեծամասնութիւնը կրօնական-դաւանական եւ Հայերէն Լեզուի քերականութեան եւ բառամթերքին նուիրուած գիրքեր են:

1600-1700ի ժամանակաշրջանին, Հռոմի մէջ տպագրուած են շուրջ երեսուն հատորներ, որոնցմէ առաջինը, 1603ին տըպուած «Կարմառօտ վարդապետութիւն Գրիստոնէից» անունով գիրքն է: Հռոմ տպագրուած բոլոր գիրքերուն նպատակը, ինչպէս ըսինք, եղած է Արեւելքի մէջ տարածել Հռոմէական Հատին Եկեղեցոյ վարդապետութիւնը եւ սկզբունքները եւ այդ նպատակով ալ հաստատուած է Ուրբանեան բազմալեզուեան տպարանը, ուր կարելի էր գտնել Արեւելեան լեզուներով բազմաթիւ տպագրական տառեր: Այդ նպատակով, Հռոմէն դէպի Հայաստան

22 Դպրանոցներու մասին տե՛ս ԶԱՄՁԵԱՆ, Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, Գ., Ս. Ղազար, Վեցերորդ 1786, 525-528:

ղրկուելիք քարոզիչներուն համար պատրաստուած են նաեւ Հայերէն Այբուբեն եւ Հայերէն Լեզուի Քերականութեան գիրքեր, որպէսզի դեռ աւելի դիւրանար անոնց առաքելութիւնը:

Ահա թէ ինչո՞ւ Վատիկանի Ուրբանեան տպարանէն լոյս տեսած են իտալացի հայագէտ եւ եկեղեցական գրիչ՝ Կղեմէս Գալանոսի «Քերականական եւ Տրամաբանական Ներածութիւն» գիրքը (տպուած 1645ին), որ գրաբարի եւ փիլիսոփայութեան դասագիրք է: Հոն տպագրուած է նաեւ Պոլսեցի Յովհաննէս Վրդ. Հոլովի «Ձուութիւն Հայկաբանութեան» հատորը (1674ին), որ նոյնպէս գրաբարի դասագիրք մըն է: Հոն լոյս տեսած է նաեւ Աստուածատուր Ներսէսովիչի «Բառգիրք Լատինացոց եւ Հայոց» բառարանը՝ տպագրուած 1695ին:

Հռոմի մէջ տպագրուած դաւանաբանական եւ կրօնական գիրքերէն յիշենք հետեւեալները.

- «Առաւել Պարգաբանութիւն Քրիստոնէական Վարդապետութեան» (տպ. 1630ին, Ուրբանեան տպարան), որ յաջորդաբար Լատիներէնէ Հայերէնի թարգմանուած է Հայագի Պետրոս-Պօղոս Քահանայէն եւ տպուած Փարիզի մէջ 1634ին:

- «Դաւանութիւն Ճշմարիտ եւ Ուղղափառ Հաւատոյ» (տպ. 1642ին, Ուրբանեան տպարան):

- «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ», որ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան նուիրուած մեծաչափ հրատարակութիւն մըն է, Հայերէն եւ Լատիներէն լեզուներով: Գիրքին հեղինակն է Կղեմէս Գալանոս (Clemente Galano): Այս ընդարձակ աշխատանքին առաջին հատորը տպուած է Հռոմ՝ 1650 թուականին, Ուրբանեան Տպարանին մէջ (Typis կամ Typographia Sacrae Congregationis De Propaganda Fide): Գործին Բ. հատորի Ա. մասը տպուած է Հռոմ՝ 1658ին, նոյն տպարանին մէջ: Իսկ Բ. հատորին Բ. մասը լոյս տեսած է Հռոմ՝ 1661ին:

- «Յաղագս Ճշմարտութեան Հաւատոյն Քրիստոնէականի» (տպ. 1678ին), որ շարադրուած է իտալացի հայագէտ – եկեղեցական Փաոլօ Պիրոմալլիի կողմէ: Եւայլն, եւայլն:

Հայ Կաթողիկոսներ եւ Հայ Պատրիարքներ հաւատքով եւ յոյսով աչքերնին դարձուցած էին դէպի Հռոմ կամ Վատիկան, որպէսզի իրենց ժողովուրդին համար հոն տպագրուէր Հայերէն Աստուածաշունչը: Սակայն գրաքննութիւնը այնքան խիստ եղած է Հռոմի մէջ, որ անկարելի դարձած է Աստուածաշունչի տը-

պագրութեան իրականացումը, ինչ որ յաջորդաբար կարելի պիտի դառնար Հոլանտայի Ամսդերտամ քաղաքին մէջ (1666ին), ուր չկար հաւատաքննական հսկողութիւն կամ եկեղեցական գերաքննութիւն: 1512-1700 թուականներուն Հռոմ տպագրուած գիրքերը յարգի նկատուած հրատարակութիւններ են²³:

ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԵՒԱՆՅԻ

ԵՒ ՈՍԿԱՆԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆԸ

ԱՄՄԻԵՐՏԱՄԻ, ԼԻՎՈՒՆՈՅԻ ԵՒ ՄԱՐՍԻԼԻԱՅԻ ՄԷՁ

(1656-1690)

ԺԷ. դարու Հայ Գիրքի պատմութեան ամէնէն մեծ էջը կը նկատուի Ոսկանեան տպարանի գործունէութիւնը, որ տեղի ունեցած է նախ Հոլանտայի (Ամսդերտամ), ապա Իտալիոյ (Լիվոռնո) եւ Ֆրանսայի (Մարսիլիա) մէջ:

Ամսդերտամ քաղաքը միջազգային վաճառականութեան կեդրոն դարձեր էր ԺՁ.-ԺԷ. դարերուն: Քաղաքին առեւտրական գործունէութեան «Բիչ չեն օգնած Ամսդերտամում մշտական բնակութիւն հաաստատող Հայերը, ինչպէս խոստովանած են Հոլանդացիք»²⁴:

«Ամսդերտամի հետ Հայերը կանոնադրապէս երթեւեկութիւն սկսել են ԺԷ. Դարի սկիզբները»²⁵: Իսկ «Հայ համայնքի պատմութիւնը մի ոսկեայ էջ է Ամսդերտամ քաղաքի պատմութեան մէջ»²⁶:

1656 թուականին, կարգադրութեամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ Յակոբ Դ. Զուղայեցիի, որ Հայր Զամչեանի կողմէ կը կոչուի «Գրաւեր»²⁷, Մատթէոս Դպիր Մարեցի անունով անձը Սբ. Էջմիածինէն կը յիշ Հռոմ՝ իրագործելու համար Հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութիւնը: Զկարենալով դիմանալ Հռոմի հաւատաքննական խիստ հսկողութեան, կ'ողղուի դէպի վենետիկ եւ ապա Հոլանտա՝ Ամսդերտամ քաղաք եւ ծանր դժուարութիւն-

23 ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ Հ. Ա., Հայ Տպագրութիւնը եւ Հռոմ (ԺԷ. Դար), Վենետիկ 1989:

24 ՍԱՐՈՒԻԱՆ, Ա., Հոլանդան եւ Հայերը ԺՁ.-ԺԹ. դարերուն, Վիեննա 1926, 16:

25 Նոյն, 46:

26 Նոյն, 63:

27 Պատմութիւն Հայոց, Գ., 658:

ներ յաղթահարելով, 1660ին կը տպագրէ Սր. Ներսէս Շնորհալիի «Յիսուս Որդի» հատորը: Ծարեցին ինքը գծած է տպագրական գիրերը, իսկ փորագրողը եղած է գերմանացի վարպետ փորագրիչ Ֆոն Դիկ կոչուած անձը: Ծարեցի հոլանտական տպարաններէ գնած է նաեւ օտար նկարիչ-փորագրիչի մը կողմէ պատրաստուած որոշ նկարներ, որոնց նիւթը Աստուածաշնչական դրուագներ կը ներկայացանէին: Մատթէոս Դպիր Ծարեցին կը մահանայ տպագրութիւնը չաւարտած: Պարտքեր թողած ըլլալով՝ տպագրական ամբողջ սարքը կը գրաւուի. սակայն Աւետիս Ղլիճենց (եղբայրը Ոսկան Վրդ., որ Հոլանտա կը գտնուէր առեւտրական նպատակներով) կը հատուցանէ եղած պարտքը՝ տէր դառնալով տպարանին: Տպարանը կոչած է «Սր. Էջմիածին եւ Սր. Սարգիս Զօրավար» անունով եւ աւարտած է «Յիսուս Որդի»ի տըպագրութիւնը:

Աւետիս Ղլիճենց աչքերը կ'ուղղէ իր եղբօր՝ Ոսկան Վարդապետ-Արքեպիսկոպոսին, որ միանայ իրեն: Այդ շրջանին Ոսկան Վրդ. կը զբաղէր Հայերէն Աստուածաշունչի տպագրելի բնագիրով (Ոսկան Վրդ., հակառակ որ «Երեւանցի» կը կոչուի ծնողներու կողմէ, Զուլայեցի էր եւ Օրմանեան Սրբազանին համաձայն՝ «Ղլիճենց» տոհմէն էր): Ոսկան լուրը առնելով, իր կարգին տեղեակ կը պահէ Յակոբ Դ. Զուլայեցի Կթղւ, որ սիրայօժար կերպով գինքը կը յղէ Ամսդերտամ՝ Հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութիւնը հետապնդելու նպատակով: 1662ին, Յակոբ Զուլայեցի Կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ, Ոսկան Վրդ. կը մեկնի Եւրոպա:

Սակայն, Ոսկան Վրդ. Ամսդերտամ մեկնելէն առաջ՝ Ամսդերտամ կը զրկէ իր աշակերտներէն Կարապետ Վրդ. Անդրիանացին, որ հասնելով քաղաք՝ կը տպագրէ «Ժամագիրք», «Սաղմոսարան» եւ «Շարակնոց»: Երբ Ոսկան Վրդ. կը հասնի Ամսդերտամ՝ կ'օգնէ այս «Շարակնոց» տպագրութեան, որ բարձրորակ հատոր մըն է, խազագրուած եւ պատկերազարդ: Սակայն Ոսկան Վրդ. Ամսդերտամէն առաջ կ'անցնի Հռոմ եւ յոստախաբ մնալով՝ քայլերը կ'ուղղէ Ամսդերտամ: Ճամբուն վրայ՝ ան իր Աւետիս եղբօր կը հանդիպի Իտալիոյ Լիվորնօ քաղաքը եւ անկէ կ'առնէ գրաւոր փաստաթուղթ մը՝ «Թուղթ վասն տիրելոյ տպարանին եւ գրոցն» եւ իսկոյն Կարապետ Վրդ.ին կը գրէ, որ տպագրական աշխատանքը չկասեցնէ մինչեւ իր ժամանումը: Մինչ այդ, Հայ վաճառականներ կը յորդորէ, որ հովանաւորեն Հայերէն Աստուա-

ծաշունչի մեծածախս տպագրութիւնը: Ծանր մտատանջութիւններէ եւ հոգերէ ետք, կը գտնէ երեք ազնիւ Զուղայեցիներ՝ Ստեփանոս Խաննեց, Թէոդորոս Քթրեչենց եւ Պետրոս Տէր Աւատեփաննեքով, որոնք կը հոգան Հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան նիւթական ծախսերը: Ոսկան Վրդ. անցնելով Ամսդերտամ տէր կը դառնայ տպարանին: Աստուածաշունչին տպագրութիւնը սկսած է 1666ին եւ աւարտած՝ 1668ին: Տպագրութեան համար գործածած է պողպատէ եւ կապարէ գիրեր: Իրագործելու համար այս հսկայ աշխատանքը, Ոսկան Վրդ. պատրաստել տուած է տպագրական զանազան տեսակի տառեր, Աստուածաշունչի դրուագներու վերաբերող զանազան պատկերներ: Կ'ամբողջացնէ նաեւ Աստուածաշունչի հրատարակելի բնագիրը, յարմարցնելով Լատինական Վուլկադային, գիրքերը դասաւորելով եւ թարգմանութիւններ կատարելով:

Ասկէ ետք է որ Հոլանտայի տպարանը կը փոխադրէ Ֆրանսայի Մարսիլիա քաղաքը:

Դժբախտաբար, Ոսկան Վրդ.-ի տպագրած Աստուածաշունչը կը հանդիպի մեծ փորձանքի մը, որովհետեւ Աստուածաշունչի եւ Շարականի բազմաթիւ օրինակներ, որոնք զանազան նաւերով կ'ուղարկուէին Կ. Պոլիս, այդ ժամանակաշրջանի թերեւս մեծագոյն Հայ Գաղութը, նաւերէն մէկը ընկղմած է, կորուստի մատուցելով նորատիպ ու գեղեցիկ Աստուածաշունչի եւ Շարականոցի բազմաթիւ օրինակներ: Այս մեծ կորուստը պատճառ դարձած է, որ Հայերէն Աստուածաշունչի նոր տպագրութեան մը ձեռնարկուի Կ. Պոլիս, 1704ին, որ դժբախտաբար հրատարակութենէն ետք՝ իսկոյն հաւաքուած է հրապարակէն՝ բազմասխալ տպագրութեան պատճառով²⁸:

Վկայութեան մը համաձայն, Ղուկաս Վանանդեցիի Ամսդերտամի տպարանը, երբ աննպաստ հանգամանքներու բերումով կը փակուի, տպարանին գոյքերը, այսինքն տառերու ամբողջ կազմը, Ղուկասի մահէն ետք, կ'անցնի Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան ձեռքը եւ կը ծառայէ Մխիթարեան տպարանին²⁹:

Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին, Վենետիկի մէջ 1733ին հրատարակած իր Աստուածաշունչի գիրերուն համար գործածած է Ոսկան Վրդ.-ի պղինձէ մայրերը, որոնց վրայէն թափել տուած է

28 Նոյն, 658-661:

29 ՍԱՐԴԻՒԱՆ, Ա., Հոլանդացի եւ Հայերը, Գշ. աշխ., 125-126:

կապարէ գիրեր³⁰: Կ'արժէ նաեւ հոս նշել հետեւեալը.՝ դժբախտաբար մենք տեղեկութիւն չունինք թէ Ոսկան Վրդ. Աստուածաշունչը քանի՞ օրինակ հրատարակած է, սակայն փաստացի վրկայութիւն ունինք թէ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին՝ 1733ին վենետիկի մէջ տպագրած իր մեծածախս Աստուածաշունչը հրատարակած է միայն 1500 տպաքանակով³¹:

Ոսկան Վրդ.-ի իրականացուցած Աստուածաշունչի 1666ի այս տպագրութիւնը կարելի է Հայ Հին Գիրքերու տպագրութեան թագուհին նկատել: Ունի 1462 էջ եւ փայտափորագրուած 159 պատկերներ: Տպագրական արուեստի գեղեցիկ գործ մը: Ոսկան Վրդ.-ի Աստուածաշունչը Հայկական Մշակոյթի մեծ նուաճում մըն է, մեծ կոթող, մեծ հանգրուան, երբ մեր ժողովուրդը մեծ ուսում մը կատարեց մշակոյթի ասպարէզէն ներս, դէպի առաջ եւ դէպի վեր: Երախտապարտ հոգիով պէտք է յիշել Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսը, Ոսկան Վրդ. Երեւանցին եւ անոնց անմիջական գործակիցները, որոնք տառապանքով ու քրտինքով իրագործեցին այդ հրաշքը մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ:

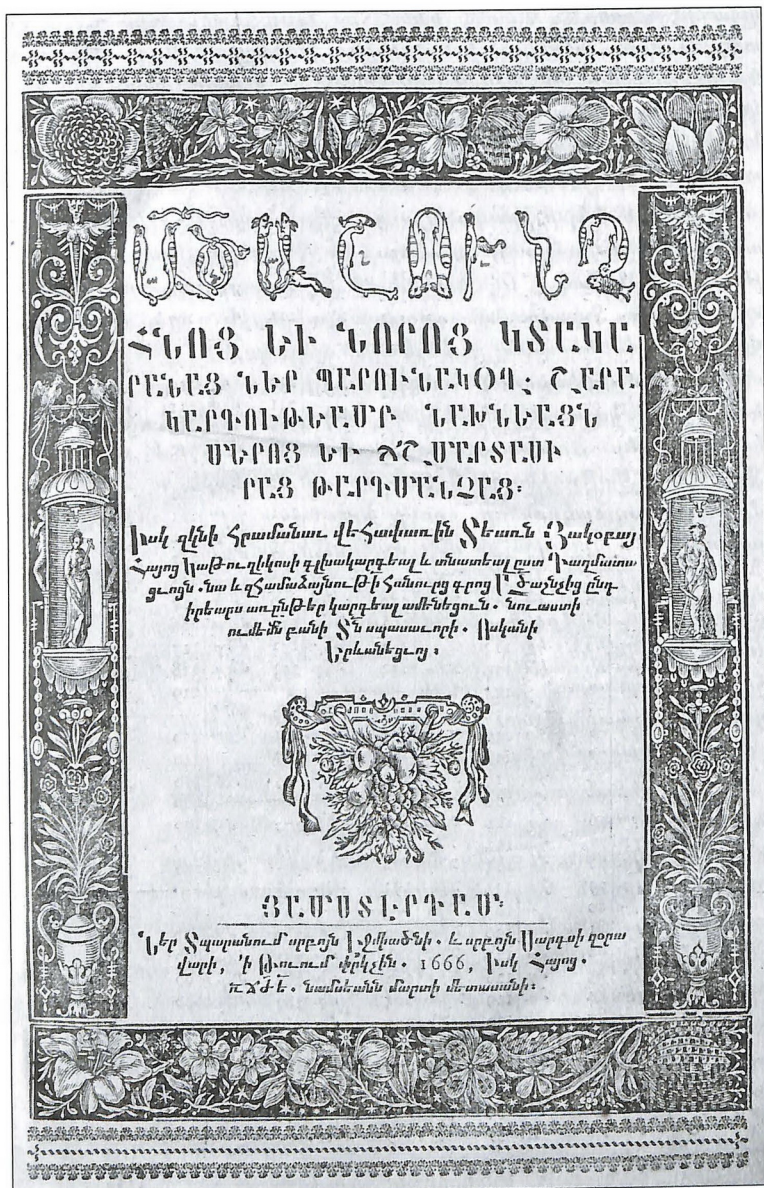
Ամսդերտամի տպարանէն լոյս կը տեսնեն նաեւ «Այբբեանքան» եւ Ոսկան Վրդ.-ի Հայերէն Լեզուի «Քերականութեան Գիրք»ը (տպուած 1666ին): Այս Քերականութիւնը նշանակալից է, որովհետեւ Լատինաբան Հայերէնի առաջին Քերականութիւնն է: Ասոնք նախապատրաստութիւններ եղած էին Հայերէն Աստուածաշունչի Ոսկանեան գեղեցիկ տպագրութեան:

Ոսկանեան տպարանը Հոլանտայի մէջ կը շարունակէ գործել մինչեւ 1669 տարին, հրատարակելով «Մաշտոց», «Տօնացոյց», «Նոր Կտակարան», Մովսէս Խորենացիի վերագրուած «Աշխարհացոյց»ը, Վարդան Վրդ. Այգեկցիի «Աղուեսագիրք» կոչուած առականերու գիրքը, Առաքել Վրդ. Դավրիժեցիի «Պատմութիւն»ը:

Հոլանտայի մէջ չկար գրաքննութիւն. ազատօրէն կարելի էր գիրք տպել, սակայն նիւթապէս կը պահանջուէր աշխատանքի բարձր կայունութիւն. եւ եթէ Ոսկան Վրդ. չմտածէր իր տպարանը փոխադրել ուրիշ երկիր՝ շատ հաւանաբար տպարանը պիտի փակուէր:

30 ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, Հ. Ս., Ամսդերտամի Ոսկանեան գիրքը եւ Մխիթար Սեբաստացին, տե՛ս հեղինակին Մխիթար Աբրահոբ հրատարակչական առաքելութիւնը, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1980, 53-55 եւ 78:

31 Նոյն, 77:



ՄԵԼԸՄԻՆՁ

ՀՆՈՅ ԵՒ ԿՈՐՈՅ ԿՏԱԿԸ
ՐԸՆԸՅ ԵՒՐ ԳԼԵՐՈՒՆԵԿՕԳ: ՇԼԵՐ.
ԿԼԵՐԳՈՒԹԵՐՄԻ ԵՐԵՆԵՆՆՅՆ
ՍՆԻՐՈՅ ԵՒ ՇՇՄԵՐՏԵՍԻ
ՐԸՅ ԹԵՐԳՄԵՆՉԸՅ:

Իսկ զկնի հրամանաւ վեհախառն Տեառն Յակօբայ
 չպոց կաթ ուղիկոսի գլխակարգեալ և տնտեսայ ըստ Վարդապետ
 ցւոցն . նա և զհամաձայնութի հանուրց գրոց Վճարեց ընդ
 իրեարս աւրն թեր կարգեալ ամենեցուն . նուաասի
 ումենն բանի Տն սպասաւորի . Ոսկանի
 Կրկանեցւոյ :



ՅԵՄՍՏԻՐԴԵՍԻ

Ներ հպարտնում սրբոյն Վրդապետի . և սրբոյն Վարդապետի ըզրս
 վարի, ի Թուրում փրկչին . 1666, Իսկ չպոց .
 իւրժե . նամանանն մարտի մե տասանի :

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ, Ոսկան Երեւանցի,
 տպ. Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի գորավարի, Ամսդերտամ 1666

Տպարանը իր ամբողջ սարքով կը փոխադրուէի Խտալիոյ Լիփոնո քաղաքը, ուր կը տպագրուին երեք գիրքեր. -1644ին՝ «Սաղմոսարան», 1670ին՝ «Վարդապետութիւն Քրիստոնէական» եւ «Պարտեզ Հոգեւոր»։ Լիփոնոյի մէջ ուրիշ գիրք տպագրուած չէ³²։ Ապա նոյն տպարանը կը փոխադրուի Ֆրանսայի Մարսիլիա քաղաքը (Ճեմճեմեան Հայր Սահակ, Մարսիլիոյ Հայկական տպարանը, Վենետիկ 1986)։ Տպարանը կը շարունակէ գործել «Սբ. Էջմիածին եւ Սուրբ Սարգիս Զօրավար» անունով։ Մարսիլիոյ մէջ կը տպուին «Ժամագիրք», «Սաղմոսարան», «Այբուբեն», «Պարգաւաւմար», «Աշխարհացոյց», «Աղուէսագիրք», Խտալերէն լեզուի եւ թրւաբանութեան դասագրքեր, եւայլն։

Դրամական շատ ծանր հոգը վերջնականապէս կ'ընկճէ եւ կը զգեստնէ Ոսկան Վրդ.-ը, որ Փետրուար 4, 1674ին կը վախճանի եւ կը թաղուի Մարսիլիա։

Տպարանի ղեկավարութիւնը կ'անցնի Ոսկան Վրդ.-ին քեռորդի եւ գրաշար՝ Սողոմոն Լեւոնեանի։ Հոն, իբր վարպետ՝ կը շարունակէ գործել Մատթէոս Վանանդեցին, որ Ոսկան Վրդ.-ի միացած էր 1670 թուականէն։ Մատթէոս Վանանդեցին ինքն ալ պիտի դառնար Հայկական Տպագրութեան վաստակաշատ ղէմքերէն մէկը։

Ոսկանեան տպարանը, Հայ մշակութի պատմութեան մէջ, քսանվեց տարի լոյս ընծայած է չուրջ քառասուն հատորներ՝ երեք տարբեր քաղաքներու մէջ։ Ոսկան Վրդ.-ի տպագրական-հրատարակչական նուիրումը եւ իրագործումները իսկապէս արժանի են՝ նկատուելու իբր յանդուգն անվեհերութիւն, իսկական սխրագործութիւն։

Ոսկանեան տպարանի հրատարակչական աշխատանքին մէջ, նորութիւնը որ եղաւ՝ այն է, որ Ոսկան Վրդ.- բազմացուց հրատարակուած գիրքերուն տպաքանակը, որ մինչեւ այն ատեն ամէն մէկ հրատարակութիւն կը տպուէր հազիւ 300-400 օրինակ, մինչ Ոսկան Վրդ.-ով կը տպուին 5000 օրինակ։ Այս կերպով, բազմաթիւ Հայ ընտանիքներու մէջ կը մտնէր գիրքը, ինչ որ նախապէս անհնարին էր մտածելն անդամ։ Ոսկան Վրդ.-, Յակոբ Մեղապարտէն ետք, Հայկական Հին Տպագրութեան մեծագոյն ղէմքն է³³։

32 Թէոֆիլ, *Տիպ ու Տառ*, Կ. Պոլիս 1912, 50-51։

33 Ոսկան Վրդ.-ի տպարանային եւ հրատարակչական յարգելի վաստակի մասին տե՛ս ԶԱՐԲԷԱՆԱԼԵԱՆ, Հ. Գ., *Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան*, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1895, 102-130։ ԼԵՒՈՆԵԱՆ, Գ., *Հայ Գիրքը*

Պատմագէտ Լէօ Ոսկան Վրդ-ի հրատարակչական առաքելութեան տարողութեան եւ նշանակութեան մասին կը խորհրդածէ.- «Որքան եւ ցաւալի լինի... նրա մէջ միշտ մարմնանում է մի գաղափարի յաղթանակ, նրանով մի յայտնի գործ արմատանում է աւելի հաստատ ու պտղատու հողի մէջ: Այսպէս էր եւ Ոսկան Վրդ-ը: Նա մեռաւ վշտերի եւ յուսահատութեան մէջ, բայց Հայ Տպարանը արդէն մի հաստատութիւն էր դարձել եւ այլեւս կորչելու, անհետանալու վտանգի մէջ չէր: Ճիշտ է, նրա տպարանը մաս-մաս եղաւ, ցրիւ եկաւ, բայց այդ բեկորները նոր եւ նոր տպարանների կորիզներ դարձան Մարսէլում, Ամստերտամում, Վենետիկում, Կ. Պոլսում: Ոսկանը պատրաստեց Հայ Տպագրիչների սերունդ, որ նրանից յետոյ շարունակեց գործը եւ այնքան եռանդուն ու ժիր էր, որ նոյնիսկ շարունակեց նրա պայքարը»³⁴:

Օրմանեան Սրբազան, իր կարգին, հետեւեալ խօսքերով կուտայ իր գնահատականը Ոսկան Վրդ-ի մասին.- «Տպագրութեան ձեռնարկին կատարելապէս նահատակ մը եղաւ տպարանի փոշիներուն մէջ թաւալող այդ Սրբազան Արքեպիսկոպոսը, մինչ շատ դիւրին էր իրեն, իր ծագումով եւ աստիճանով՝ փառքերու եւ հեշտութիւններու մէջ անցընել կեանքը, իր դասակից եկեղեցականներուն նման: Ոսկանի անձնաւորութիւնը արժանի է մեր ազգին մտաւոր զարգացման տեսակետէն՝ մեծ երախտաւորներու կարգը դասուիլ եւ Հայ Տպագրութեան իսկապէս մղում տուողը ճանչցուիլ: ... Ոսկանի գործն է, որ իր տարաբախտ մահուրնէ ետքն ալ շարունակեց եւ չորցած բոյսէ մը թափուած սերմերու նման բողբոջները բազմացան: ... (Դըժբախտաբար) Գերեզմանին անյայտ մնացած ըլլալը (Մարսիլիոյ մէջ), կրնայ իբր նշան նկատուիլ թէ իր յիշատակը պատուոյ արժանացած չէ տեղւոյն կրօնական շրջանակին մէջ»³⁵:

եւ տպագրութեան արուեստը, Երեւան 1946, 103-115: ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Մ. Արք., *Ազգապատում*, Բ., Պէյրութ 1960, 2538-2546: Հայկական Հանրագիտարան, Ը., Երեւան, 1982 էջ 623: ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Ռ., *Հայկական Տպագրութիւն*, ի Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Գ., Երեւան 1972, 614-616: Հայկական Հանրագիտարան, Ը., Երեւան 1982, 623: ԼԷՕ, *Հայոց Պատմութիւն*, Գ., Գիթք Ա., Երեւան 1969, 432-446: Ամստերտամի մէջ Հայկական Տպագրութեան եւ հրատարակութիւններու պատմութեան մասին տե՛ս ՍԱՐՈՒԽԱՆ, Ա., *Հոլանդացի եւ Հայերը*, ճշ. աշխ., 64-89 եւ *ԺՁ-ԺԸ. Դարերի Հայ Ազատագրական Շարժումները եւ Հայ Գաղթալայրերը*, յօդուածների ժողովածու, ԲԱՐՍՈՒԴԱՐԵԱՆ, Վ., (գլխաւոր խմբագիր), Երեւան 1989, 98-120:

34 ԼԷՕ, *Հայոց Պատմութիւն*, Գ., Գիթք Ա., Երեւան 1969, 446:

35 ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Մ. Արք., *Ազգապատում*, Բ., Պէյրութ 1960, 2544-2545:

ՄԱՏԹԵՈՍ, ԹՈՎՄԱՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ,
ՂՈՒԿԱՍ ԵՒ ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՆԱՆԴՅԻՆԵՐՈՒ
ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ
(մինչև 1708)

Հայ Տպագրութեան պատմութեան մէջ կարեւոր դեր մը կատարած է նաեւ Ամսդերտամի Վանանդեցիներու տպարանը, որուն հիմնադիրն է Մատթէոս Յովհաննիսեան Վանանդեցին, որ տպագրական նոր տառեր պատրաստել տուած է Հունգարացի Նիկողայոս Քիշ անունով վարպետի մը:

1685ին, Վանանդեցիները կը տպագրեն Հայ Եկեղեցւոյ «Շարակնց»ը: 1694ին, տպարանին գլուխ կ'անցնի Ոսկան Վրդ.ի ընկեր եւ Մատթէոս Վանանդեցիի քեռորդին՝ Թովմաս Եպիսկոպոս Վանանդեցի Նուրիջանեանը: Իր երկու եղբօրորդիներուն՝ Ղուկասի եւ Միքայէլի հետ, կը յաջողի զարգացնել տպարանը եւ յաջողի շնորհիւ Ղուկասի, որ զարգացած էր Հռոմի Ուրբանեան Վարժարանին մէջ փիլիսոփայական գիտութիւններու ծիրէն ներս: Երկուքն ալ նպատակ ունէին կատարելագործել տպարանը եւ տեղափոխել Հայաստան՝ կրթական կեդրոն ստեղծելու համար: Ահաւասիկ ազգային ուրիշ երազ մը եւս:

1695ին կը տպագրուի Ղուկաս Վանանդեցիի «Բանալի Համատարած Աշխարհացոյց»ը, որ Հայերէն առաջին քարտէսն է (118 եւ 150 սանթիմէթր մեծութեամբ): Հազուադիւր եւ շատ յարգի հրատարակութիւն մը: Նոյն տարին, 1695ին, կը տպեն նաեւ «Ազգաբանութիւն», կոչուած գիրքը, որ Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութիւնն է:

Վանանդեցիները կը տպագրեն նաեւ «Ժամագիրք», Թովմաս Գեմբացիի «Յաղագս Համահետեւման Քրիստոսի» (1696ին), «Նոր Կտակարան» (1698ին):

Նոյն տպարանէն լոյս կը տեսնեն նաեւ կարգ մը ոչ-կրօնական բովանդակութեամբ գիրքեր՝ Հայ Վաճառականներու համարալսյալէս՝ Ղուկաս Վանանդեցիի «Գանձ Չափոյ, Կշռոյ, Թւոյ եւ Դրամից բոլոր աշխարհի» (1699ին): Կը տպագրուին Ղուկասի հեղինակութեամբ պատրաստուած ուրիշ աշխատանքներ. «Համաձայնութիւն Հնգետասան Ամաց» (1698ին), «Դուռն Իմաստութեան» (1699ին), որ Հայերէն Լեզուի դասագիրք մըն է: 1702ին կը տպագրուի Մատթէոս եւ Ղուկաս Վանանդեցիներու «Բնաբանութիւն Իմաստասիրական»ը, որ օգրեւելութեամբական եւ բնութեան այլ լեւալլ երեւոյթներու նուիրուած գիրք մըն է:

*Թովմաս Եպս. Վանանդեցին վախճանած է 1708ին, որմէ ետք Ղուկաս Վանանդեցին տակաւին ինը տարի շարունակած է տպարանին պատասխանատուութիւնը*³⁶:

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՁ
ԱՐԳԱՐ ԴՊԻՐ ԹՈՔԱԹԵՑԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՐԶՈՒԱՆՑԻ
(1567-1713)

Մենք յիշեցինք, որ Աբգար Դպիր Թոքաթեցին կամ Եւդոկիացին Վենետիկի մէջ տպագրական գործերով զբաղած է: 1556էն ետք, հաւանաբար 1567ին, ան մեկնած է Կ. Պոլիս՝ դառնալով առաջին Հայ տպագրիչը: Կ. Պոլսոյ մէջ ան տպած է «Փոքր Քերականութիւն կամ Այբբեմարան» (1567ին): 1568-1569ին Աբգարի տպարանէն լոյս կը տեսնեն «Ժամագիրք կամ Աղօթամատոյց», «Պատարգամատոյց», «Տօնացոյց», «Պարգատումար» եւ «Մաշտոց»: Աբգար Դպիր Թոքաթեցին կը նկատուի իբր Հայ անդրանիկ տպարանի հիմնադիր Կ. Պոլսոյ մէջ: Աբգար մահացած է շուրջ 1572ին:

*Աբգարի գործունէութեան դադարումէն ետք, 1600ի աւարտին, Կ. Պոլսոյ մէջ ստեղծուած Հայ տպարաններու եւ տպագրիչներու շարքին թերեւս ամէնէն նշանաւորը եղած է Գրիգոր Մարգուկանցին (Աբգարէն ետք), որուն հիմնած տպարանը 40-45 տարիներ գործած է: 1698ին ան տպած է «Տաղարան» մը, 1706ին լոյս կ'ընծայէ «Խորհրդատետր Սրբազան Պատարագի» եւ «Յայսմաւուրբ» (այս վերջինը մեծ չափի է եւ ունի 720 էջ): Յայսմաւուրբը իսկապէս մեծ աշխատանքի մը արդիւնք է, շուրջ 12 տարի, ինչպէս ինքը կ'ըսէ իր վերջաբանին մէջ: 1709ին կը տպուի «Ագաթանգեղոս» մը: Գրիգոր Մարգուկանցին եղած է ո'չ միայն տպագրիչ, այլ նաեւ տառերու պատրաստող, ձուլիչ, պատկերներու, գլխազարդերու եւ լուսանցազարդերու փայտափորագրիչ: 1713ին տպագրած է Յովհաննէս Մրքուզ Վարդապետի «Կըրթութիւն Հաւատոյ», եւ ա'յլ գիրքեր՝ մինչեւ 1734*³⁷:

36 Վանանդեցիներու տպագրական աշխատանքներու մասին՝ ԶԱՄՁԵԱՆ, Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, Գ., Ս. Ղազար, Վենետիկ 1786, 658-661: ԶԱՐԲ-ՀԱՆԱԼԵԱՆ, Հ. Գ., Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան, մշ. աշխ., 146-152: ԼԵՅՕ, Հայոց Պատմութիւն, Գ., Գիւրբ Ա., Երեւան 1969, 459-472: Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Գ., Երեւան 1972, 120-122: Հայկական Համալսարան, ԺԱ., Երեւան 1985, 269:

37 ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ, Հ. Գ., Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան, մշ. աշխ., 47-55 եւ 169-170: ԼԵՆԻՆԵԱՆ, Գ., Հայ Գիրքը եւ Տպագրական Ա-

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՏՊԱՐԱՆԸ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
(1630-1688)

1600-1700-ի ժամանակաշրջանին տպագրական գործունեությունը թիւն ծաւալած է նաեւ Պարսկաստանի Նոր Զուղա քաղաքին մէջ:

Շահ Աբբասի բռնի տեղահանութենէն ետք (1603-1605-ին), Հայաստանէն գաղթած Հայութեան շնորհիւ, Նոր Զուղան բարգաւաճած եւ դարձած է Հայ առեւտրական մեծ կեդրոն:

Թաւեռնիէ՝ Ֆրանսացի Ճանապարհորդի այցելութեան շրջանին (1667-ին) Նոր Զուղան հասեր էր արդէն իր ճոխութեան գագաթնակէտին: Հոն շինուած էին Հայ վաճառականներու կողմէ շքեղ եւ հոյակապ պալատներ: Շինուած էին 24 եկեղեցիներ, հոյակապ վանք մը Ամենափրկիչ անունով, 24 թաղեր եւ 8.000 բնակարան³⁸:

1630-ական թուականներուն, Նոր Զուղան կը դառնայ նաեւ մշակութային կեդրոն, որուն հիմնադիրը կը նկատուի քաղաքին Առաջնորդ՝ Խաչատուր Վրդ. եւ Արքեպիսկոպոս Կեսարացին (ծրնած 1590-ին, վախճանած 1646-ին):

Այս լուսամիտ եւ գրասէր եկեղեցականը հիացումով կը տեղեկանայ տպագրական արհեստի զարգացման մասին: Ստանձնելով Նոր Զուղայի թեմին առաջնորդութիւնը, կը յղանայ տպարան մը ստեղծել եւ կը ձեռնարկէ հրատարակչական աշխատանքի: Նոյն ատեն խանդավառութեամբ կ'ընդլայնէ ու կը զարգացնէ տեղւոյն կրթական ու մշակութային ձեռնարկները, Ամենափրկիչ Վանքը դարձնելով մեր վերածնունդի սկզբնական կեդրոններէն մէկը:

Հայկական տպարաններու աւագութեան շարքին մէջ, Նոր Զուղան եօթներորդ տեղը կը գրաւէ՝ Վենետիկէն (1512), Կ. Պոլիսէն (1567), Հռոմէն (1584), Լվովէն (1616) եւ Միլանոյէն (1621) ետք:

Համաձայն դիւանային աղբիւրներու, խումբ մը աջակիցներու (հաւանաբար նաեւ Վանքի Միաբաններուն) միասնաբար կը լծուին աշխատանքի: Տնային միջոցներով կը պատրաստեն մամուլ, տառեր, թուղթ ու մեկն:

բունստը, նշ. աշխ., 70-74 եւ 129-133: Հայկական Համրագիտարան, Գ., Երեւան 1977, 218:

38 Ա.Լ.ՊՈՅԱԶԵԱՆ, Ա., Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Գ., Գաւիթ 1961, 196:

Նոր Զուղայի տպագրական առաջին հրատարակութիւնը, որ մինչեւ 1968 թուականը «Հարանց Վարք»ը կը նկատուէր, համաձայն նոր պրպտումներու՝ «Սաղմոս» մըն է, տպուած 1638ին, որմէ ցարդ միայն մէկ օրինակ (unicum) ծանօթ է, Օքսֆորտի Բողոքեան Գրադարանին մէջ պահուած, եւ վերջերս միայն յայտնաբերուած³⁹:

1641ին կը տպագրեն «Հարանց Վարք» (703 էջնոց) հատորը: Տպագրուած է 500 օրինակ: Նոյն տարին լոյս կը տեսնէ նաեւ «Խորհրդատետր» մը: 1642ին կը հրատարակուի «Ատենի Ժամագիրք»:

Խաչատուր Վրդ. Կեսարացիի տպարանը շատ երկար կեանք չէ ունեցած եւ հակառակութիւններու պատճառով տպարանը եւ մամուլը զոհ գացած են դիտումնաւոր հրդեհի:

Խաչատուր Վրդ., 1639ի ատենները, իր ուշիմ աշակերտներէն՝ Յովհաննէս Վրդ. Զուղայեցի Քթռեչենցը ուղարկած էր Եւրոպա, տպագրական անհրաժեշտ աշխատանքներուն ծանօթանալու եւ գիտելիքներով վերադառնալու: Յովհաննէս Վրդ. Եւրոպա կը մնայ հինգ տարի (ուրիշներու համաձայն եօթը տարի): Կ'անցնի Վենետիկ, Հռոմ եւ Լիվոռնո: Բնականաբար կը հանդիպի ընդդիմութիւններու, թշնամութիւններու եւ այլեւայլ դժուարութիւններու: Սակայն, հակառակ անոնց, կը յաջողի պատրաստել տալ հայերէն տառեր, կաղապարներ, տպագրական գարդեր եւ ձուլել կու տայ Հռոմի մէջ: Կը վերադառնայ Նոր Զուղա, երբ արդէն մահացեր էր Խաչատուր Վարդապետ-Արքեպիսկոպոս Կեսարացին:

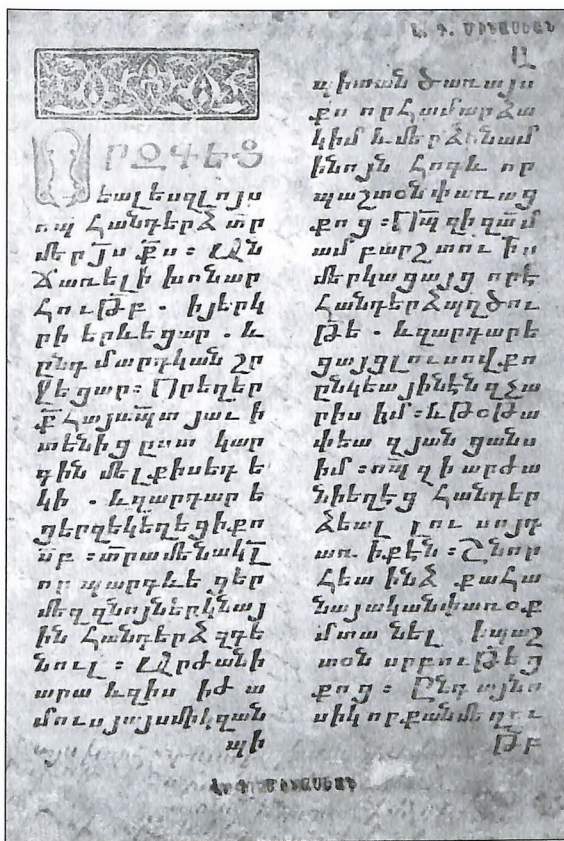
Այս անգամ իր դէմ կը ցցուին տեղական ազգային հակառակութիւններ եւ դժուարութիւններ, բայց Յովհաննէս Վրդ. Քթռեչենց յամարօրէն կը յաջողի 1647ին տպել իր մէկ աշխատանքը, որ կը կոչուի «Պարզատումար»: 1680ական թուականներուն Նոր Զուղայի մէջ կը տպագրուին «Դիրք Ժողովածոյ Ընդդէմ Երկարնակաց» (1686ին), «Դիրք Ատենական, որ ասի Վիճարանական» (1688ին) եւ Յովհաննէս Վրդ. Մրքուզի «Կրթութիւն Հաւատոյ» հատորը՝ 1688ին:

Հայկական Տպագրութեան Պատմութիւնը արժանի կը նրկատէ գնահատանքով յիշել Յովհաննէս Վրդ. Զուղայեցիի նուիր-



39 Ալիք, 1969, Հոկտեմբեր 18 եւ Բաֆֆի Տարեգիրք, 1970, Բ. տարի, 301-319:

րումը, ճիգերը եւ տպագրական արդիւնաւոր գործունէութիւնը⁴⁰:



ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ, 1641

40 ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ, Հ. Գ., Պատմութիւն Հայկական Տպագրութեան, Եջ. աշխ., 72-79, 85-91 եւ 142-145: ԼԵՒՈՆԵԱՆ, Գ., Հայ Գիրքը եւ Տպագրական Արուեստը, Եջ. աշխ., 86-95: Ա.ԼՊՈՅԱՅՆԱՆ, Ա., Պատմութիւն Հայ Դատարանութեան, Գ., Եջ. աշխ., 185-188: ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Լ., Նոր Զուղայի Տպարանն ու իր տպագրած գիրքերը, Նոր Զուղա 1972: Յովհաննէս Վրդ. Զուղայեցի Քրտեղեցիի մասին տե՛ս Հայկական Համրագիտարան, Զ., Երեւան 1980, 564-565: Իսկ Նոր Զուղայի Հայ Վաճառականներու մասին տես՝ Գեղ. ՍԱՐՈՒԽԱՆ, Ա., Հոլանդացի եւ Հայերը, Եջ. աշխ., 41-44 եւ 125-134:

1715 թուականին Վենետիկ կը հասնի Մխիթարեան Միաբանութեան Հիմնադիր՝ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին իր տասնվեց միաբաններով: Երկու տարի ետք, 1717ին, անոնք պաշտօնապէս մոտք կը գործեն այսօրուան Մխիթարեան Մայրավանք Սբ. Ղազար կղզին: Այդ օրերուն կը բացուի արդէն Հայկական Տպագրութեան եւ Հրատարակչական աշխատանքներու նոր եւ փառաւոր ուրիշ էջ մը⁴¹:

ԱՐԺԵՒՈՐՈՒՄ

ԺԶ-ԺԷ դարերու Հայկական Տպագրութեան բոլոր նախաձեռնութիւնները, որոնք իսկական սխրագործութիւններ եղան, մեզի կը ներկայանան իբր մարտիրոսագրութիւն մը, ուր միախառնուած են նիւթական ծանր հոգեր, վէճեր, դատեր, եկեղեցական-կրօնական խիստ գրաքննութիւն, թշնամական վերաբերումներ եւ հակառակութիւններ, հալածանք եւ մինչեւ իսկ բանտարկութիւն:

Անշուշտ, Տպագրական Գիւտը մեծ նուաճում մը իրագործեց, ուժեղ միջոց մը ճշտեց՝ մարդկային մտածումին արագ տարածումին նպաստելով, այսինքն՝ այդ գիւտը ծառայեց մարդկութեան ամբողջական մշակոյթին, իբր փնտռտուք մարդկային բազմատեսակ հարցերուն եւ հետաքրքրութիւններուն:

Իսկ Հայկական Տպագրութեան ծնունդը եւ զարգացումը, Հայկական Կեանքին եւ Արուեստի ուրիշ արտայայտութիւններու կողքին, փաստօրէն վկայեց թէ 1512-1715ի ժամանակաշրջանին եւ մինչեւ 1800ական թուականները, Հայ Միտքը նոր ժամանակներու ուղղութիւնները կը փորձէր ընդգրկել եւ կը ձգտէր դէպի «նոր գաղափարներով վերածնող Եւրոպականութիւնը»⁴²:

Այսօր, մենք պէտք է կարողանանք կշռել ու դատել մեր ազգային ու մշակութային պատմութեան ճանապարհին վրայ ծնած

41 Վենետիկի Մխիթարեաններու տպագրական, հրատարակչական, մշակութային եւ հայագիտական հարուստ իրագործումներու մասին տե՛ս ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ, Հ. Տ., Սուրբ Ղազար Մայրավանք՝ Մխիթարեաններու, Վենետիկ 1989 կամ նոյնիմ անգլիերէնը՝ *San Lazzaro Island the Monastic Headquarters of the Mekhitarian Order*, Venice 1990: ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ, Հ. Տ., Վենետիկի Մխիթարեաններու «Հայկական Կառնո»ը, Վենետիկ 2000:

42 ԼէՕ, Հայոց Պատմութիւն, Գ., Երեսն 1969, 427:

այդ հսկայ երազը, Հայ Գիրքի Տպագրութեան շարժումը եւ հետոսացած մարդերը եւ անոնց կողմէ հետապնդուած ամբողջ ծրագիրը մը: Գնահատել մեր Հայ Տպագրիչ եւ Հրատարակիչ տեսլապաշտ հերոսներուն արժանիքը: Արժանիքը, այսինքն, այն մարդոց, որոնք մեր տպագրական եւ հրատարակչական պատմութեան երազը հետապնդելու համար՝ խիստ եւ աննահանջ յամառութեամբ, ժամանակներու նիւթական, քաղաքական, կրօնական-եկեղեցական եւ ընկերային հոգեմաշ դժուարութիւնները աչք առնելով՝ մէկը միւսին ետեւէն ճամբայ ինկան դէպի Եւրոպա՝ իրականացնելու համար Հայերէն տպագրութիւններու եւ հրատարակութիւններու երազը:

Դիւրին չեղաւ անոնց ճիգը եւ գործը...

Մեր Պատմութիւնը մեր մշակոյթն է, իսկ մեր մշակոյթն ալ՝ մեր ազգային պատմութիւնը: Ինչպէ՞ս կարելի է ապրիլ առանց պատմութեան եւ առանց յիշողութեան: Պատմութիւնը միայն շարադրանք չէ անցեալի դէպքերուն եւ իրադարձութիւններուն, այլ կառուցողը եւ կազմաւորողը ազգային հաւաքական գիտակցութեան եւ ազգային մշակոյթի:

1512-1715ի Հայկական Տպագրութեան կեանքը կը հիացնէ մեզ, կը հիացնէ այն իմաստով՝ որ կ'ապշեցնէ, եթէ ծանօթանանք անոր ծալքերուն, մանրամասնութիւններուն, որովհետեւ զարմանքը իսկապէս մեծ է, երբ կը կենաս մարդոց բազմաշարժար կեանքին ու ճիգին դիմաց եւ կը դիտես մեր եւ այդ օրերու իրականութիւնները, ինչպէս մեր ազգային էութեան ու կեանքին առընչութիւնը, յարաբերութիւնը անոնց հետ:

Հարկ է մտածել այդ ժամանակներու «գաղափարային մտածումը» եւ «իրականացած մտածումը»: Մտածել, այսինքն, Հայ Տպագրիչներու ստեղծագործական մտածումը:

Երբեմն, ետ նայելու ենք մեր սերունդներու եւ անհատներու սխրանքին, ինչ ալ ըլլայ անոնց բնոյթը՝ անոնց մէջ փնտռելով տեսիլքի փորձառութիւն, տոկունութեան զաղտնիքներ եւ աշխատանքի արժէքներ, որոնք բացառիկ խորհուրդ եւ ոյժ, ներքին թափ եւ գիտակցութիւն կը հայթայթեն մեզի:

Այսօր, վերագտնել մեր սեփական մշակոյթի պատմութեան յատկանշական որոշ արմատները՝ այս անգամ Հայկական Տպագրութեան ծնունդին եւ հերոսական զարգացման վերաբերող՝ կը նշանակէ գրգռել մեր պատմական գիտակցութիւնը, զօրացնել մեր ազգային ինքնութեան եւ հոգիին կախարդական հան-

գոյցը, ամբարել տոկունութիւն մեր համազգային եւ համայնքային կեանքերէն ներս, անտեսելով տատամսումի եւ վեհերումի բոլոր ալիքները: «Ազգութիւն» կը նշանակէ հող եւ ժողովուրդ, մայրենի լեզու, սեփական մշակոյթ եւ ինքնատիպ ոճ: Կը հաւատանք, թէ ո'չ մէկ մարդ եւ ո'չ մէկ ոյժ կրնայ քանդել ու փճացնել մեր մշակութային նուաճումներուն արժէքները, հոգին եւ անոնց ետին կանգնած հեղինակներուն կամ դերակատարներուն արժանիքները:

Հետեւաբար, ո՞րն է 1512-1715ի տարիներուն իրականացած ամբողջ ճիգին ու գործին արժէքը...:

Ինծի համար քիչ մը յաւակնոտութիւն պիտի ըլլար արագ, հարեւանցի սահմանում մը բանաձեւել եւ կամ թափանցել այդ ժամանակներու գաղտնիքներուն: Կ'արժէ սակայն հոն տանող ճամբաներուն մէջ ընկնիլ եւ ջանալ հարազատօրէն արժեւորել իրականացած իրագործումները՝ ի նպաստ Հայ Մարդուն եւ Հայ ժողովուրդին:

Ուրեմն, արժէ՞քը...: Ինծի համար գիրին եւ գիրքին ետեւ եղող անգրելի եւ անբանաձեւելի հոգին է այդ մէկը՝ որ կը հոսի: «Հոգին» որ հրաշքներ կը գործէ: Ինծի համար տառապանքը հիմնական զարկերակն է մեր կեանքին: Ինչպէ՞ս տառապանքը գեղեցկութեան եւ արժէքի փոխակերպել: Այս է հրաշքը...: Եւ ա՛յս է որ կատարեցին մերիները՝ Հայկական Տպագրութեան հեղինակները:

Հայկական սեփական տառեր ունենալու պահանջը՝ Ե. դարուն եւ Հայկական Տպագրութիւն իրակերտելու երազը՝ Ժ. Դարուն, անբացատրելի անհրաժեշտութիւններ եղան Հայու ընդդիմամարտ կորովին, ինքնատիպ եւ ինքնաբաւ ըլլալու իր ներքին եւ անառիկ իղձին, իր հրաշքին:

«Հայ հիմ տպագրիչները Եւրոպայում ձեռնարկելով Հայերէն գրքեր տպագրելու գործին, մեծ մասամբ խոր հաւատ են ունեցել, որ ազգօգուտ եւ եկեղեցահաճ գործ են կատարում. այդ են վկայում նրանց թողած յիշատակարանները եւ այսօր մենք նրանց անկեղծութեան չհաւատալու հիմք չունենք»⁴³: Եւրոպայի մէջ բոլոր Հայ Տպագրիչները միեւնոյն երազը եւ մտահոգութիւնը ունեցած են.- «Առ ի պայծառութիւն Ազգիս Հայոց... Առ ի պայծառութիւն Սրբոյ Եկեղեցւոյ ի տան Հայոց» արտայայտութիւնները գործածելով:

43 ԻՇԽԱՆԵԱՆ, Ռ., Հայ Գրքի Պատմութիւն, Ա., Երեւան 1977, 128:

Այսօր, Հայկական Տպագրութեան 1512-1715ի համապատկերին դիմաց, հարկ է, անհրաժեշտութիւն մըն է անհատաբար թէ միասնաբար մտածել, խորհիլ, խօսիլ, թերեւս աղաղակել թէ ո՞րն է այսօր՝ հետզհետէ կազմալուծուող եւ այլափոխուող Հայկական իրականութիւնը եւ մեր հարուստ քաղաքակրթութիւնը եւ մշակոյթը այլափոխող ու հիմնայատակ խախտող իրարանցումը մեր շուրջ:

Յակոբ Օշականի պէս մտքի կախարդ մը, մեր մշակութային համընդհանուր ստեղծագործութիւնը կը դաւանէր «Արեան երեւոյթ»⁴⁴:

Ուրեմն, ինծի համար՝ մեր Մշակոյթը, Արուեստը, Եկեղեցին, իրենց բազմատեսակ շերտերով, «Արմատ» մըն է եւ այս արմատը, միշտ ալ խորհած եմ, անփոփոխ, անմեռ ու մանաւանդ բարոյական շատ ուժեղ էութիւն մը ունենալու է:

Հետեւաբար, Հայ Գիրը, Հայ Գիրքը, Հայ Մշակոյթը եւ Հայ Հոգին, ինչ ձեւով ալ ներկայանայ - ձեռագիր թէ տպագիր վիճակով, համակարգիչով թէ ելեկտրոնիք նորագոյն միջոցներով - մենք բոլորս, այսօր իսկ, «արեան պարտաւորութիւն» ունինք արժեւորումի եւ կենսաւորումի լծակ նկատելու եւ գնահատանքի ու գուրգուրանքի մակարդակին բարձրացնելու, հեռու պահելով մենք մեզ օտար ու վտանգաւոր սահանքներէ եւ ազգային մշակոյթի կազմալուծումէ, մենք մեզ կասեցնելու համար «դէպի օտարը», «դէպի աշլը» եւ «դէպի այլուրը»:

Նշանակալից դրուագ մը, որ պատահած է ԺԴ. դարուն:

Արիւնարբու Լէնկ-թիմուրը, երբ իր զօրքով բնակութիւն կը հաստատէ Գօշալանքի շրջակայքը, իր մօտ կը հրաւիրէ շրջանի եկեղեցական եւ աշխարհական երեւելիները եւ կը հրամայէ որ կարճ ժամանակի մէջ հաւաքեն իրենց ոսկի եւ արծաթ հաւաքութիւնը եւ իր դիմաց բերեն:

Ներկաները անշարժ իրարու կը նային: Լէնկ-թիմուր աւելի խիստ կը կրկնէ իր հրամանը: Հայ երեւելիներու կողմէ ոչ մէկ շարժում: Նոյն պահուն, փորձառու զինուորական մը կը մօտենայ Լէնկ-թիմուրին եւ բաներ մը կը փափայ անոր ափանջին:

Կարճ ժամանակ ետք, խումբ մը զինուորներ՝ հարկւրաւոր մագաղաթէ ձեռագիր մատեաններ շալկած՝ սրահ կը մտնեն: Բռնակալը դառնալով անշարժացած Հայ երեւելիներուն՝ սպառնա-

44 Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, Ժ., Անթիլիաս 1982, 644:

գին կը գողայ.- Մինչեւ վերջալոյս, եթէ ձեր նիւթական ամբողջ հարստութիւնը հոս չբերէք, այս ձեռագիրները պիտի այրեմ:

Հայ ներկաները շնչասպառ սրահէն դուրս կը վազեն եւ քանի մը ժամ ետք վերադառնալով, ոսկիի եւ արծաթի բլուր մը կը բարձրացնեն բռնակալին դիմաց: Լէնկ-թիմուր, պահ մը շշմած՝ կը մօտենայ Հայ ալեհեր երեւելիի մը եւ հարց կու տայ.- Ի՞նչ գրուած է այս գիրքերուն մէջ եւ ինչո՞ւ ասոնք ոսկիէն ու արծաթէն աւելի արժէք ունին ձեզի համար: Ծերունին բարձրաձակատ կը պատասխանէ.- Ի՛նչ գրուած ըլլալը չեմ գիտեր, բայց լաւ գիտեմ թէ ասոնք մեր իսկական հարստութիւնը կը կազմեն: Առանց ոսկիի եւ արծաթի մենք ապրած ենք ու կ'ապրինք, բայց առանց այս գիրքերուն մենք կ'աղքատանանք ու կը մեռնինք:

Ահաւասիկ ա՛յս է Ձեռագիր Մատեաններուն կամ Հայկական Տպագրութեան ծնունդին եւ Հայ Գիրքին կախարդական խորհուրդը:

Պէտք է խոնարհինք Հայկական Տպագրութեան ծնունդը եւ զարգացումը իրագործող «հերոսներու» անմոռանալի յիշատակին առջեւ, որոնք մեր ժամանակներէն եւ աչքերէն հեռու տառապալից եւ անմխիթար կեանք մը ապրեցան, սակայն դադափարային եւ ազգային գետնի վրայ խիզախութեան նոր տեսակի աւանդ մը ստեղծեցին:

Իսկապէս հոյակապ բան է ինքնաճանաչումը...

Հ. ՏԱՃԱՏ ՎՐԴ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ



Եւ իսկ զայն անուանեալ լիւրացի յայտ. զան զհանձար ան
նախնեաց խորհրտն. եւ իսկ զայն լիւրացի առաջի
եւ իսկ զհանձար անուանեալ լիւրացի յայտ. 3. իմաստ. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12.

Եւ իսկ զայն անուանեալ լիւրացի յայտ. զան զհանձար ան
նախնեաց խորհրտն. եւ իսկ զայն լիւրացի առաջի
եւ իսկ զհանձար անուանեալ լիւրացի յայտ. 3. իմաստ. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12.

Գ Ի Ր Վ Ե Ռ Ե Կ Ե Յ Ջ Ո Ր Ե Ր Բ Ե Յ Ե Յ Ի Վ Ս Ի Ս Ե Յ Ո Ր Ջ Ո Ր Ջ Ե Ն Ե

Գլխի Բաժնեկերի:

Բաժնի Բաժնեկերի Բաժնի Բաժնեկերի:

1. Ե.



Եւ իսկ զայն անուանեալ լիւրացի յայտ. զան զհանձար ան
նախնեաց խորհրտն. եւ իսկ զայն լիւրացի առաջի
եւ իսկ զհանձար անուանեալ լիւրացի յայտ. 3. իմաստ. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12.

զինատու թիւն և ըզ
խրատ, իմանալ զբանս
հանձարոյ:
* Ի նդուանի զգարձու
ածն բանեց. ի միտ առ
նուր զարդարու թի ճշմարիտ. և ուղ
ղել զերաւ ունս: * Օ ի տացէ անմե
ղաց զխորագիտուի: մանկանց աղայոյ

5 զմիտ և զհանձար: * Ըրաց երբ և ընէ
ցն իմաստունն, իմաստունացոյն լեցի:
իսկ որ հանձարն զն է. զառաջնորդու
6 թի ստացի: * Ի միտ առցէ զառաջն
և զբանս խորինս զձառս իմաստունոյ և
7 զառաջնոյն: * Ի կիկլեն իմաստուն թի
երկիւղ Տն: (հանձար բարի ամենե
ցուն՝ որք առն են զնս, պայտուն բարի թի
առ. Լճ սկիզբն զգճնութե,) զինս Լ. 16.
առ թիւն և զխրատ ամպարիւրք ան
8 գոնեն: * Ը ուր որդեակ խրատու
հօրոյ և մի մերժէր զօրէնս մօր բոյ:
9 * Օ ի պատկ շնորհաց ընկալչիս ի գը
լուկ, բոյ և մանեակ ոսկի ի պարսկացի
բում:



ՍԱՀԱՐՈՍ ԴԱԻԹԻ ՄԱՐԳԱՐԵԻ, 1661